

Borbe za vrijeme Pete neprijateljeve ofanzive

Vojno-politička situacija pre početka ofanzive

Na istočnom frontu i u sjevernoj Africi Nijemci i Italijani doživljavali su nove poraze. Poslije staljingradske bitke i uništenja fon Paulusove armije, njemačke trupe odbačene su nekoliko stotina kilometara na zapad. Strategijska inicijativa je nepovratno prešla na stranu Crvene armije. Nijemci su s teškom mukom uspjeli da privremeno zaustave nastupanje Crvene armije na liniji Lenjingrad - Orel - Kursk. U sjevernoj Africi, 12. maja 1943. kapitulirala je njemačko-italijanska grupa armija »Afrika« od oko 350.000 vojnika i oficira. Time je situacija za sile Osovine na Apeninskom i Balkanskom poluostrvu postala vrlo napeta. Nije više bilo fronta u sjevernoj Africi koji bi zadržao snage zapadnih saveznika da ne izvrše invaziju na jug ili jugoistok Evrope. Desni bok fašističkih sila na frontu od preko 2.000 km od Gibraltara do Egejskog mora bio je izložen udarima saveznika. Polazeći od takve pretpostavke, njemačka Vrhovna komanda naređuje komandantu Jugoistoka, general-pukovniku Aleksandru Leru da brani svaki »pedalj« okupiranog Balkana. Pošto operacijom *Vajs* nisu bile uništene jedinice NOV i POJ, nego iz te operacije izašle i ojačane, Hitler je naredio Leru da odmah otpočne sa novom ofanzivom, opet radi uništenja glavnih snaga NOV i POJ, koje su se tada nalazile na teritoriji Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine.

Za to vrijeme Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije u svim pokrajinama vodila je zamašne i uspješne operacije. U Sloveniji su stvorene nove partizanske brigade, koje su ugrožavale vitalne komunikacije, prugu Beč - Zidani Most - Ljubljana - Trst, Kranj - Ljubljana - Zagreb i Ljubljana - Novo Mjesto - Karlovac.

U Hrvatskoj je korpus NOV povratio svoju teritoriju koju je neprijatelj zauzeo u ofanzivi početkom 1943. godine. Partizani su izvodili akcije u neposrednoj blizini Zagreba i drugih garnizona i ugrožavali pruge Beograd - Zagreb, Zagreb - Split i Zagreb - Rijeka.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine formirano je pet divizija, a početkom maja formiran je i 2. bosanski korpus. Na cijeloj teritoriji partizanske jedinice izvodile su vrlo uspješne akcije.

Poslije dolaska Glavne operativne grupe, u Crnoj Gori su počela aktivna dejstva i borbe za oživjele. Formirana su četiri partizanska odreda, komande područja i komande mjesta.

U Srbiji je narodnooslobodilački pokret ojačao, posebno u južnom dijelu, uprkos strašnom teroru i jakim snagama okupatora, kvislinga i četnika Draže Mihailoviča. Partizanski odredi izvodili su uspješne akcije na komunikacije u dolini Ibra i Morave.

Ustanak se dobro razvijao u Makedoniji. Početkom marta formiran je Centralni komitet KP za Makedoniju. Stvoreni su uslovi za formiranje novih partizanskih odreda.

U takvoj opštoj vojnoj i političkoj situaciji na svjetskim i jugoslovenskom ratištu, u selu Donje Kruševo, u dolini Pive održano je 8. maja 1943. savjetovanje u Vrhovnom štabu, na kome je stanje u Jugoslaviji ocijenjeno kao vrlo povoljno. Utvrđen je i plan daljeg nastupanja Glavne operativne grupe. Odlučeno je da 1. proleterska divizija zauzme Bijelo Polje, a 2. proleterska divizija Bioče, Mateševo i Andrijevcu i izbije na Čakor, a zatim da obje divizije oslobode Mojkovac, Kolašin i Berane. Na taj način bila bi obezbjeđena povoljna operacijska osnovica za dalji prodor u Srbiju. Dejstvo 1. i 2. divizije obezbjeđivale bi 7. banijska divizija i Drinska operativna grupa prema Pljevljima i Foči, a 3. divizija prema Nikšiću. Daljim prodorom na istok, bile bi ugrožene osnovne komunikacije koje od Beograda vode prema Solunu i Sofiji.

Plan neprijatelja za ofanzivu i obostrani raspored snaga

Njemačka komanda planirala je da razbije i uništi Glavnu operativnu grupu i Vrhovni štab NOV i POJ još u toku bitke na Neretvi za vrijeme izvođenja operacije »Vajs« i »Mostar«, i time da zada odlučujući udarac Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Još u toku izvođenja tih dejstava, komandant Jugoistoka, general Ler predložio je njemačkoj Vrhovnoj komandi da se poslije bitke na Neretvi preduzme nova operacija, čiji bi cilj bio: čišćenje »svih bandi«, uključujući i četnike, koji su do tada bili njemački i italijanski saveznici. Na taj način trebalo je obezbjeđiti sigurnost na jugoslovenskom ratištu u slučaju iskrcavanja zapadnih saveznika na Balkan. Hitler je odobrio 30. marta 1943. plan nove operacije, koja je dobila šifrovani naziv »Svare« (*»Schwarz«*).

Međutim, pošto su se divizije Glavne operativne grupe širokim frontom probile preko Neretve, slomile italijansko-četnički otpor i prodrle duboko u Sandžak, Hercegovinu i Crnu Goru, došlo je do nove, za Nijemce, neočekivane situacije. Predstojao je prodor Operativne grupe divizija za južnu Srbiju, Kosovo i Metohiju.

Za operaciju »Svare« u uvodnom dijelu zapovjesti se naglašava: »Situacija može svakog časa da ugrozi njemačke interese bilo u boksitskim područjima zapadno od Mostara, bilo u rudarskim područjima u jugozapadnoj Srbiji«. Radi toga su Nijemci izmjenili plan operacije, tako da je osnovni cilj bio uništenje Glavne operativne grupe, a sporedni, razoružavanje ostataka četničkih formacija, koje su se sklonile pod zaštitu italijanske okupacione komande.

Izvođenje operacije »Svare« povjerenje je komandantu njemačkih snaga u NDH, generalu Litersu koji je izdao zapovjest 6. maja 1943. godine.

Za realizaciju tog plana, Nijemci su angažovali slijedeće snage:

Njemačke: 7. SS divizija »Princ Eugen«; 1. brdska divizija²⁹³ koja je dovedena sa Kavkaza; 118. lovačka divizija;²⁹⁴ pukovska grupa 369. divizije, a u završetku operacije cijela divizija; pukovska grupa 104. lovačke divizije - 724. puk; i pukovska grupa »Brandenburg«. Ukupno oko 67.000 vojnika.

Italijanske: divizije »Taurinenze«, »Venecija«, »Ferara« i dijelovi drugih jedinica. Ukupno oko 48.000 vojnika.

Ustaško-domobranske: 4. lovačka brigada, sastava 7. i 13. pješadijska pukovnija, pod komandom njemačke 118. lovačke divizije, a odmah poslije proboja još 9, 14. i 15. pješadijska pukovnija i 1. ustaška brigada. Ukupno oko 11.000 vojnika.

Bugarske: dijelovi bugarske 24. divizije - 61. i 63. pješadijski puk. Ukupno 20.000 vojnika.

*Nacionalističke crnogorske četničke jedinice pod italijanskom komandom, oko 4.000 vojnika.*²⁹⁵

Neprijateljeve snage u petoj ofanzivi podržavalo je 8 artiljerijskih pukova i 12 eskadrila avijacije (oko 160 borbenih, izviđačkih i transportnih aviona) i odgovarajuće pomoćne jedinice.

Svega oko 127.000 vojnika.

U rezervi bile su njemačka 117. divizija u dolini Neretve, i 373. legionarska divizija »Tigar« u Sarajevu.

Osnovna operativna ideja njemačkog komandanta bila je da: sa kružne operacijske osnovice Bijelo Polje - Pljevlja - Goražde - Foča - Kalinovik - Gacko - Nikšić - Kolašin, steže obruč oko operativne grupe i nabaci je na planinsku visoravan u trouglu između masiva Durmitora i kanjona donjih tokova Tare i Pive, i tu ih uništi.²⁹⁶

Planom je predviđeno da se operacija izvede u tri faze. Planirano vrijeme za prvu i drugu fazu bilo je po 10 dana, a za treću nekoliko nedelja.²⁹⁷

U pomenutoj zapovjesti predviđena je najstrožija tajnost priprema operacije. S njom su upoznati samo štabovi njemačkih jedinica od puka naviše. Njemačke jedinice bile su posebno pripremane i opremane za dejstva u surovim planinskim uslovima. Primjera radi: njemačka 118. divizija, imala je pored kamionskog i brdski transport. Pored formacijskih grla, imala je i oko 2.500 tovarnih, a preko 1.000 mobilisanih ljudi kao

²⁹³ Prva brdska divizija osnovana je 1936. godine. Ratovala je na istočnom frontu i stigla do Kavkaza, gdje je pretrpila velike gubitke, poslije čega je vraćena u Jugoslaviju. Sačinjavali su je 98. i 99. pješadijski puk i artiljerijski puk. Početkom maja 1943. imala je 21.103 vojnika. Njena prva borba u Jugoslaviji bila je sudar sa 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom kod Bijelog Polja na početku pete neprijateljeve ofanzive. AVII, NAV-N-T-315, 66/899, 5.maj 1943.

²⁹⁴ Sve posadne njemačke divizije: 704, 714, 717. i 718. u proljeće 1943. preformirane su u lovačke divizije punog sastava, popunjene mladim ljudima i boljim naoružanjem, i dobile nove nazive: 104, 114. 117. i 118. lovačka divizija.

²⁹⁵ Isto.

²⁹⁶ Obavještenje vrhovnog komandanta, Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 178.

²⁹⁷ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 60.

pomoćnu radnu snagu. U kritičnim situacijama snabdjevanje je vršeno vazdušnim putem.²⁹⁸

Krajem aprila i početkom maja 1943. njemačke divizije počinju da opkoljavaju glavne snage Narodnooslobodilačke vojske.

Početni raspored jedinica predviđenih za operaciju *Svare*, bio je sljedeći:²⁹⁹

- 7. SS divizija »Princ Eugen« sa linije Nevesinje - Gacko - Bileća, nastupa u pravcu Savnika;

- 118. divizija i 4. lovačka brigada sa linije Obalj - Kalinovik - Trnovo, nastupaju prema rijeci Drini i Zelengori, držeći čvrstu vezu sa lijevim krilom 7. SS divizije;

- pukovska grupa 369. divizije nastupa iz rejona Ustiprača - Goražde - Foča u pravcu Čajniče - Pljevlja, povezuje se s italijanskom divizijom »Taurinense«, a zatim nastupa prema srednjem i donjem toku rijeke Čehotine; U drugoj i trećoj fazi operacije skoro cijela 369. divizija uključena je u operaciju na sektoru Zelengore;

- pukovska grupa 104. lovačke divizije - 724. lovački puk zatvara sektor Bistrica - Prijepolje - Brodarevo. Ovoj grupi potčinjeni su i dijelovi bugarske 24. divizije;

- 1. brdska divizija nastupa sa linije Bijelo Polje - Berane - Andrijevica u pravcu Sahovića i Lipova, dok pukovska grupa »Brandenburg«, pod komandom ove divizije, ima zadatak da ovlada Mateševom, i

- italijanske snage: divizija »Taurinense« nastupa iz rejona Pljevalja prema Tari, između pukovske grupe 369. divizije - 724. puk. Ostale italijanske snage 14. armijskog korpusa imaju zadatak da organizuju spoljni obruč oko »kazana«, koji treba da stvore njemačke jedinice. U drugoj fazi operacije ubačena je u prvu borbenu liniju i divizija »Ferara«, na lijevom krilu 1. brdske divizije.

Iz početka rasporeda vidi se da su najjače njemačko-italijanske snage raspoređene prema čelu Glavne operativne grupe. To su: njemačka 1. brdska i glavnina 7. SS divizije »Princ Eugen« i puk »Brandenburg«, s kojima je sadejstvovala italijanska divizija »Taurinense«. Zadatak potiskivanja dobile su 118. lovačka divizija ojačana sa 4. domobranskom lovačkom brigadom i pukovska grupa 369. divizije.

Pored višestruke nadmoćnosti u ljudstvu i naoružanju, neprijatelj je imao još jednu veliku prednost. Tačno je znao raspored jedinica Glavne operativne grupe i njihove namjere.³⁰⁰ Iz italijanskih izvještaja vidi se da su u toku borbe znali i za pokrete pojedinih brigada Glavne operativne grupe.³⁰¹ Komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj znao je da se 12. maja Stab 1. divizije nalazio 6 km južno od Sahovića, a Štab 2. divizije 5 km sjeveroistočno od Šavnika.³⁰² Tek poslije rata ustanovljeno je da su Nijemci otkrili šifru radio-saobraćaja Vrhovnog štaba i njome se uspješno koristili.

²⁹⁸ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 93.

²⁹⁹ Iz zapovjesti komandanta njemačkih snaga od 6. maja 1943. za operaciju »Svare«. Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 60.

³⁰⁰ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 432.

³⁰¹ Izvještaj italijanskog obavještajnog oficira. Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 16, str. 269.

³⁰² Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH. Zbornik, tom 4, kni. 13, br. dok. 185, str. 437.

Na drugoj strani Vrhovni štab i štabovi divizija Glavne operativne grupe na sastanku u Kruševu nijesu znali da neprijatelj priprema novu ofanzivu. Naša obavještajna služba bila je još uvijek veoma slaba i neefikasna. Dobijeni su samo podaci da u Prijepolje, Bijelo Polje, Kolašin, Berane i Sjenicu pristižu njemačke jedinice, i da su Nijemci deblokirali Italijane koji su bili opkoljeni u Foči, iako se radi o italijanskoj okupacionoj zoni. Naknadno su primljeni podaci da su se dijelovi 369. vražije divizije iz rejonu Čajniča probili za Pljevlja. Svi ti podaci nijesu bili dovoljni da bi se iz njih moglo zaključiti da se radi o pripremi ofanzive širih razmjera.

Pred početak ofanzive Glavnu operativnu grupu NOV i POJ sačinjavali su:

- 1. proleterska divizija sastava: 1. proleterska, 3. krajiška brigada i 3. sandžačka proleterska brigada;
- 2. proleterska divizija sastava: 4. crnogorska proleterska, 7. krajiška i 2. dalmatinska brigada;
- 3. udarna divizija sastava: 5. crnogorska proleterska brigada, 1. dalmatinska i 10. hercegovačka brigada;
- 7. banijska divizija sastava: 7, 8. i 16. brigada;
- Drinska operativna grupa sastava: 2. proleterska brigada, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada. Grupa je formirana 10. maja, i
- 3. dalmatinska brigada, koja je u prvo vrijeme bila pod komandom 7, a zatim 1. proleterske divizije.

Jačina operativne grupe bila je oko 17.000 boraca, svrstanih u 16 brigada.

- Centralna bolnica imala je 617 ljudi stalnog sastava, oko 2.100 ranjenika i oboljelih boraca od tifusa, i dječji dom sa oko 130 djece. Ukupno brojno stanje jedinica i bolnice s osobljem iznosilo je oko 20.000 ljudi.

Plan Vrhovnog štaba NOV i POJ pred početak ofanzive bio je ofanzivnog karaktera, s perspektivom prodora prema Metohiji, Kosovu i južnoj Srbiji, s tim da 3. divizija zatvori pravce od Nikšića i Gacka, a 7. banijska divizija pravce koji od Čajniča i Pljevalja izvode prema srednjem toku rijeke Čehotine. Za zatvaranje pravca koji izvode od Goražda i rijekom Drinom od Foče do Sćepan-Polja prema Čelebiću i obezbjeđenje Centralne bolnice, formirana je Drinska operativna grupa.³⁰³

Raspored 3. krajiške brigade u to vrijeme bio je: na desnom krilu 4. bataljon, u Mojkovcu sa zadatkom da zatvara pravac Mojkovac - s. Siga; 2. bataljon na položajima u rejonu s. Lepenac sa isturenim obez-

³⁰³ Zbornik radova *Neretva-Sutjeska 1943*, str. 57-58; Viktor Kučan: *Sutjeska dolina heroja*; Mladinska knjiga, Ljubljana, 1978; Gojko Nikoliš: *Memoari, S-N-Liber*, Zagreb, 1980. Autor je bio načelnik Sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba. Prema njegovom kazivanju ukupan broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici početkom maja bio je 3.500, a početkom juna (4. i 5. jun) 2.200. Centralna bolnica, kao organizaciona jedinica, prestaje da funkcioniše 5. juna 1943.

bjedenjem na završju k. 1040, 3. bataljon na položajima istočna ivica s. Vlaško Polje - Ružin krš sa zadatkom da zatvara pravac s. Berkovača (ušće Ravne rijeke u Lim) - Slepč Most i 1. bataljon na položajima Boroševina - s. Cerovo sa zadatkom da zatvori pravac prema Sokolović (k. 1073).

Pored četiri bataljona, Brigada je imala zaštitni vod, brigadni sanitet, brigadnu bolnicu, intendanturu i odjelenje kurira. Brojala je 1.207 boraca i starješina, od kojih 126 žena na dužnostima boraca, referenata saniteta bataljona i četnih bolničarki. Bila je naoružana sa 4 minobacača kalibra 81 milimetar, 8 teških mitraljeza, 66 puškomitraljeza, 744 puške i 78.912 puščanih i mitraljeskih metaka.

U brigadi je bilo 298 članova Partije, 94 kandidata i 416 članova SKOJ-a.³⁰⁴

Raspored kadra u Štabu Brigade i u potčinjenim jedinicama pred početak ofanzive bio je:

Štab Brigade:

Komandant Nikola Karanović, politički komesar Simo Tadić, zamjenik komandanta Vlado Bajić, pomoćnik političkog komesara Đuro Lončarević, obavještajni oficir Obrad Banjac, intendant Đuro Bajić i referent saniteta Marjan Kveder. Politodjel Brigade: Sava Brković, rukovodilac, a Živorad Ljubičić i Ljubica Đorđević članovi Politodjela.

Prvi bataljon:

Komandant Milan Atlagić, politički komesar Jozo Gizdić, zamjenik komandanta Mihajlo Kerkez Mićuka, pomoćnik političkog komesara Mile Brkljač, obavještajni oficir Ilija Krajinović, intendant Blažo Rodić, referent saniteta Ljubica Purić. *Prva četa:* komandir Jovo Miljević, politički komesar Đuro Zeljković, zamjenik komandira Dragan Rokvić Rakela, pomoćnik političkog komesara Mirko Rodić. *Druga četa:* komandir Mihajlo Radošević, politički komesar Simo Morača, zamjenik komandira Lazo Atlagić, pomoćnik političkog komesara Veljko Sovilj. *Treća četa:* komandir Stevo Miljuš, politički komesar Đuro Grbić, zamjenik komandira Trivun Dodig Trišo, pomoćnik političkog komesara Pero Trinić.

Drugi bataljon:

Komandant Nikola Pećanac, politički komesar Milan Ćup, zamjenik komandanta Nikola Vojvodić, pomoćnik političkog komesara Vojmir Kuzmanić Ćuš, intendant Dako Stupar, referent saniteta Darinka Šćepanović Dara. *Prva četa:* komandir Petar Čiča Pepa, politički komesar Boško Kerkez, zamjenik komandira Jovo Knežević, pomoćnik političkog komesara Svetko Mandić. *Druga četa:* komandir Gavro Zarić, politički komesar Milan Skakić, zamjenik komandira Stevo Rađenović, pomoćnik političkog komesara Stevo Dunić. *Treća četa:* komandir Petar Rodić Pepa, politički komesar Tomo Tanjga, zamjenik komandira Rajko Zrilić, pomoćnik političkog komesara Dušan Grbić.

Treći bataljon:

Komandant Savo Trikić, politički komesar Danilo Simonović, zamjenik komandanta Đoko Čubrilo, pomoćnik političkog komesara

³⁰⁴ Nikola Karanović: »Treća krajiška«, Zbornik »Sutjeska«, knj. 2, str. 33, Beograd, 1959.

Milovan Samardžija, intendant Savo Novković, referent saniteta Mila Nešović. *Prva četa*: komandir Marko Jokić, politički komesar Milanko Pećanac, zamjenik komandira Đuran Kovačević, pomoćnik političkog komesara Branko Kecman. *Druga četa*: komandir Nikola Vranješ, politički komesar Petar Kačar Pepa, zamjenik komandira Jovan Stupar, pomoćnik političkog komesara Mirko Jević Mića. *Treća četa*: komandir Ilija Radulović Ile, politički komesar Božo Jeličić, zamjenik komandira Aleksa Kosanović, pomoćnik političkog komesara Lazo Latinović Lazija.

Četvrti bataljon:

Komandant Milan Bosnić, politički komesar Nikola Jončić Kočo, zamjenik komandanta Jovo Pužić, pomoćnik političkog komesara Ljubiša Čurgus, intendant Mirko Kecman Cojić, referent saniteta Mileša Jovanović. *Prva četa*: komandir Gojko Vignjević, politički komesar Milan Zrilić, zamjenik komandira Mile Malbašić, pomoćnik političkog komesara Milorad Bosnić. *Druga četa*: komandir Milan Đukić, politički komesar Mahmud Hodžić, zamjenik komandira Mile Bulajić, pomoćnik političkog komesara Duško Trninić. *Treća četa*: komandir Anđelko Rodić, politički komesar Nikola Bodiroža, zamjenik komandira Sretko Trikić, pomoćnik političkog komesara Drago Kačar.

Pokušaj 3. bataljona da prema naređenju Štaba Brigade, 14. maja, ovlada mostom na Limu i rejonu s. Borkovača i pređe na desnu obalu rijeke, nije uspio. Dočekan je snažnom vatrom iz bunkera oko mosta i desne obale rijeke. Poginula su dva borca i 4 ranjena.

Početak ofanzive - borbe 1. proleterske divizije kod Bijelog Polja

Dvodnevno relativno zatišje prekinuo je 15. maja u 4 časa opšti napad njemačke 1. brdske divizije na položaje 1. proleterske divizije. To je bio početak neprijateljeve ofanzive, u historiografiji narodnooslobodilačkog rata poznata pod imenom *Bitka na Sutješci*. Napad na 1. i 3. bataljon 3. krajiške i 1. proletersku brigadu, izvršili su 99. puk, odnosno borbena grupa »Ronold« i dva bataljona italijanske divizije »Venecija«, podržani sa dva artiljerijska diviziona. Glavni udar nanijeli su opštim pravcem Bijelo Polje - Šahovići, na spoju između 3. krajiške i 1. proleterske brigade.

Cilj neprijatelja u prvoj fazi bio je: energičnim dejstvom pješadije, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, slomiti otpore 1. proleterske divizije i ovladati linijom Šahovići - Mojkovac, a zatim razviti uspjeh prema putu Pljevlja - Đurđevića Tara i dalje prema Čelebiću.

Na dijelu fronta 3. krajiške brigade prvi se s neprijateljem sudario 2. vod 3. čete 1. bataljona na položajima Bender, jugoistočno od Kulina (tt. 1197), koji je bio iznenađen, a odmah zatim i ostale jedinice 1. i 3. bataljona. Istovremeno napad je otpočeo i na položaje 1. proleterske brigade na položajima Oklade - s. Cerovo.³⁰⁵

³⁰⁵ Izvještaj njemačkog Štaba za vezu. Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 204, str. 471.

Samo nekoliko minuta poslije napada pješadije, otpočela je vrlo jaka artiljerijska i minobacačka vatra, a zatim i avijacije po položajima 3. i desnom krilu 1. bataljona 3. krajiške brigade.

Cio dan 15. maja vođene su vrlo žestoke borbe. Na položajima 1. i 3. bataljona smjenjivali su se obostrani napadi i protivnapadi. Naročito žestoke borbe u prvo vrijeme vođene su na odsjeku fronta 1. bataljona, a posebno kod 3. čete za položaje Bender i Kulina (tt 1197). U prvom sudaru poginuli su komandir 3. voda 3. čete 1. bataljona, Pero Dodig, politički delegat voda Milan Sabljčić i borci Dušan Balaban i Ilija Trikić.

Nijemci su nastupali u više kolona, postupno i metodično, boreći se za svaku otpornu tačku. Cio front 1. i 3. bataljona bio je obavijen dimom i prašinom od eksplozija ručnih bombi, minobacačkih i artiljerijskih granata i avio-bombi. Položaje 3. čete u rejonu Bender, Nijemci su u toku dana pet puta osvajali i gubili, da bi ih šesti put zadržali u svojim rukama. Slično je bilo i kod ostalih četa 1. bataljona.

Neprijatelj je glavni udar nanio oko 11 časova na položaje 3. bataljona, ali u prvom snažnom jurišu nije uspio. Međutim, poslije dvočasovne borbe privukao je svježe snage u jačini od oko 200 vojnika i, uz podršku minobacača, artiljerije i tenkova, odbacio je prednje dijelove 3. bataljona i zauzeo Slijepač Most da bi motorizovanoj koloni otvorio put za Mojkovac u pozadinu 2. i 4. bataljona. U takvoj situaciji 3. bataljon je posjeo položaje iza Slijepač Mosta na liniji: Jaova Luka - Skok - Rame (k. 1136) - Pale, na koje su Nijemci vršili jak pritisak. Čim je ovladao rejonom oko Slijepač Mosta neprijatelj je uputio jaču kolonu uz dolinu rijeke Ljubovije i ugrozio desno krilo 1. bataljona. Do kraja dana ovladao je lijevom obalom Ljubovije od Slijepač Mosta do Sahovića. Brojna i tehnička nadmoćnost neprijatelja na ovom dijelu fronta došla je do punog izražaja.

U međuvremenu, cijeneći situaciju, Vrhovni štab još uvijek smatra da se ne radi o većem neprijateljevom poduhvatu. Radi toga je 16. maja naredio 1. i 2. proleterskoj diviziji da obavezno izvrše postavljeni zadatak - 1. diviziji da ovlada rejonom Slijepač Most - Ribarevina i zauzme most na Limu, a 2. proleterskoj da zauzme Kolašin.³⁰⁶ S obzirom na brojnu i tehničku nadmoćnost, i neprijateljevu inicijativu, to naređenje nije moglo biti izvršeno. Pokušaj 1. proleterske i 3. krajiške brigade da protivnapadom odbace neprijatelja preko Ljubovije i produže prema Ribarevini, nije uspio.

Međutim, prateći tok trodnevni teških borbi svojih jedinica, komandant 1. proleterske divizije zaključio je da »neprijateljeva akcija ima karakter ofanzive«.³⁰⁷ On je, 17. maja u 9,15 časova obavjestio depešom vrhovnog komandanta da se radi o novoj neprijateljevoj ofanzivi. To je bila prva direktna i neposredna informacija Vrhovnom štabu, u kojoj se kaže da se radi o novoj ofanzivi. U isto vrijeme, Štab 1. divizije predložio je Vrhovnom štabu da izvuče jedinice ispod tako jakog neprijateljevog udara i izbjegne eventualnu mogućnost nabacivanja divizije na kanjon r. Tare, odnosno da Divizija posjedne povoljnije položaje za odbranu. Prijedlog je usvojen.

³⁰⁶ Naređenje vrhovnog komandanta. Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 186, str. 256.

³⁰⁷ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije. AVII k. 706, f. 15, br. dok. 1 - depeša 24.

I sa ostalih pravaca stizale su informacije u Vrhovni štab o pristizanju svježih snaga i ofanzivnim namjerama neprijatelja. Dijelovi 369. vražije divizije potisli su 6. istočno-bosansku brigadu na pravcu Čajniče - Metaljka i spojili se sa snagama u Pljevljima. Iz Prijepolja pristizale su u Pljevlja svježije neprijateljeve snage. Jedinice 7. banijske divizije, 6. istočnobosanske i 3. dalmatinske brigade zauzele su odbrambene položaje na lijevoj obali Čehotine, zatvarale pravce prema Čelebiću i Đurđevića Tari i, neposredno obezbjeđivale centralnu bolnicu sa ranjenicima, koja se nalazila u rejonu Popov Do - Meljak. U takvoj situaciji lijevi bok 1. proleterske divizije bio je otkriven na dužini od 30 do 40 km.

U takvoj situaciji 3. bataljon 3. krajiške, po naređenju Štaba Brigade, zauzeo je noću 15/16. položaje na liniji: Cer (k. 1572) i Kape (k. 1503), na istočnim padinama Burenj planine.

Nijemci su izvršili snažan napad na položaje 1. proleterske brigade 16. maja i u prepodnevnom časovima ovladali položajima Sokolovića (k. 1073) - Obad i dalje lijevom obalom Zekića rijeke, a zatim produžili napad prema Šarića Kršu (k. 1299). U 16 časova, toga dana jedna kolona Nijemaca naišla je na dobro organizovane i maskirane položaje 3. bataljona 3. krajiške brigade. Dočekana je bombama i snažnom vatrom iz cjelokupnog naoružanja bataljona na vrlo bliskom odstojanju. Nijemci su bili iznenađeni i prisiljeni na povlačenje.

Prema naređenju Štaba Brigade, u takvoj situaciji 1. bataljon se prebacio 16/17. maja na krajnje desno krilo brigade u rejon Prošćenje, pozadi 4. bataljona i uspostavio vezu s lijevim krilom 7. krajiške brigade, koja je držala položaje u visini s. Bistrica - s. Gokovići, na lijevoj obali Tare. Poslije odlaska 1. bataljona, 3. bataljon posjeo je položaje na liniji: Rasovi vrh (tt 1672) - Bijelo Uvo (k. 1525).

Nijemci su 17. maja produžili sa nastupanjem. Dočekan snažnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom i ručnim bombama, neprijatelj je poslije viščasovne borbe morao prvo da se zaustavi i pregrupiše, a zatim da se povuče na polazne položaje. Nezadovoljan postignutim rezultatom, neprijatelj je oko 18 časova izvršio još jedan vrlo snažan napad na položaje 3. bataljona i lijevo krilo 1. proleterske brigade da bi po svaku cijenu zauzeo kote 1403, Cer (k. 1578) i Borovo brdo i, na taj način, obezbjedio povoljne uslove za dalji prodor prema Mekom Dolu. Međutim, snažnim protivnapadom 3. bataljona 3. brigade i 1. bataljona 1. proleterske brigade, koji se nalazio na njenom desnom krilu neprijatelj je, uz velike gubitke, povraćen na polazne položaje. Sedamnaestog maja, položaji na liniji Crkvina (k. 1032) - Šarića krš (k. 1290) - Kape (k. 1403) - Cer (k. 1578) - Podbrezovići (k. 1203), ostali su čvrsto u rukama 3. krajiške i 1. proleterske brigade. Neprijatelj je obnovio napad, i 18. maja zauzeo Šahoviće.

Istovremeno je neprijatelj počeo napad i na položaje 2. proleterske divizije i, u prva dva dana, postigao početne rezultate.³⁰⁸

Na desnom krilu brigade, prije početka neprijateljske ofanzive 4. bataljon je oslobodio Mojkovac u kojem su se nalazili četnici Pavia Đurišića i italijanska posada, koji su pri pojavi bataljona napustili Mojko-

308 Izvještaj njemačke 1. brdske divizije. Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 218, strana 508 i br. dok. 219, str. 5010 i tom 12, knj. 3, br. dok. 67, str. 296.

vac bez borbe. Uspostavljena je veza sa 7. krajiškom brigadom na lijevoj obali Tare, komandom mjesta Mojkovac i četom ilegalaca. Starješinski kadar bataljona je vrlo intenzivno politički radio sa narodom u Mojkovcu i okolnim selima i u jedinicama.

Kada je otpočela borba kod 1. i 3. bataljona, 15. maja, 4. bataljon se nalazio u Mojkovcu i zatvarao pravac od Kolašina. Predveče je štab bataljona dobio obavještenje da se od Kolašina prema Mojkovcu kreće motorizovana neprijateljska kolona. Odmah je istureno jače borbeno obezbjeđenje koje je posjelo pogodne položaje južno od Mojkovca i pojačana budnost. U zoru, 16. maja, glavnina bataljona je posjela položaje u rejonu velike okuke puta, na padinama Kom k. 1247 i s. Siga.

Oko 10 časova 16. maja, pojavili su se izviđački dijelovi neprijatelja, koji su osmatrali i oprezno nastupali. Nešto kasnije naišla je i kolona Nijemaca, prešla most u Mojkovcu i produžila putem prema selu Stevanovići, koje se proteže južnim padinama Uloševine. Kolona se kretala u troredu i pjevala. Dočekana je jakom vatrom prednjih dijelova bataljona. Potpuno iznenađeni i zbunjeni, Nijemci su se dali u bjegstvo, tražili najpodesnije zaklone i položaje, ostavljajući iza sebe mrtve i ranjene vojnike i pobijene tovarne konje. Samo oni koji su se nalazili na lijevoj obali Tare, prihvatili su borbu.

Istovremeno neprijateljeva motorizovana kolona kretala se od Bijelog Polja prema Mojkovcu ka pozadini 2. i 4. bataljona. U takvoj situaciji prednji dijelovi 4. bataljona povučeni su u sastav glavnine, radi čega je plijen ostao nepokupljen, a bataljon posjeo položaje na južnim padinama Pišteti i s. Podbrezovići - k. 1208. Sa bataljonom se nalazio zamjenik komandanta brigade Vlado Bajić.

Pošto se malo sudio od šoka koji je pretrpio, neprijatelj je otpočeo gađati položaje 4. bataljona artiljerijom i minobacačima, ali bez većeg uspjeha. Položaji bataljona bili su dobro maskirani. Sve do mraka, motorizovana kolona neprijatelja, koja se kretala od Kolašina, nije ušla u Mojkovac. I motorizovana kolona koja se kretala od Bijelog polja, zaustavila se u visini s. Lepenac, jer nije smjela dalje.

Na pravcu 2. bataljona 3. krajiške brigade, sem manjih čarki, do tada nije bilo borbe. Štab 2. bataljona obaviješten je 16. maja poslijepodne da se u s. Gilinoge nalazi jedan njemački štab sa nekoliko stotina vojnika i veći broj jahaćih itovarnih konja, u kojem su se razmjestili i bezbrižno odmarali. Selo se nalazilo nekoliko kilometara ispred položaja bataljona. Kad je pao mrak prema selu Gilinoge krenuo je komandant bataljona Nikola Pećanac sa 2. i 3. četom, dok je 1. četa ostala na položajima. U zoru, 17. maja, 2. i 3. četa neopaženo su prišle neprijatelju i razvile se za borbu. Zatim su izvršile snažan juriš. Iako brojno daleko jači, Nijemci su se razbježali i u paničnom bjekstvu odstupili prema Slijepač Mostu. Zatim su se 2. i 3. četa vratile na polazne položaje. Pošto je ostao isturen, cio bataljon se povukao unazad i posjeo položaje lijevo od 4. bataljona na jugozapadnim padinama Pišteti.

Pošto je otkrio prave namjere neprijatelja, Vrhovni štab je 18. maja u 6,15 časova naredio pregrupisanje jedinica.³⁰⁹ Štabu 1. proleterske

⁴⁷⁵ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 153.

divizije naredio je da 1. proletersku brigadi oaman upiti pravcem KOSANICA - Čelebić - Zavajit - Bunovi, s tim da stupi u vezu sa Drinskom operativnom grupom.³¹⁰ Položaje 1. proleterske brigade preuzela je 3. krajiška brigada. Čim je 1. proleterska napustila položaje, neprijatelj je izvršio napad na 3. krajišku, koja je bila razvučena na širokom frontu. Radi toga je 18/19. maja 3. krajiška posjela položaje na liniji: Vaškovo - Reljin Kamen - Prisoje. To je prisililo 1. bataljon da se povuče na desnu obalu Ljubovije.

Do kraja 18. maja Nijemci su ovladali položajima Bučje - Rudine (k. 1163) - s. Žalevo, što je prisililo 1. bataljon 3. krajiške brigade da se oslanja na desno krilo 1. proleterske brigade i posjedne položaje na liniji Sokolovića (k. 1073) - Patrik.

Raspored 3. krajiške brigade bio je krajem 19. maja: 1. bataljon na položajima s. Vaškovo - r. Tara; 4. bataljon Sladojeva Bara, isključno s. Vaškovo; 2. bataljon Kaluđerska Luka - Lupoglav; i 3. bataljon Reljin Kamen - Prisoje (k. 1530) - Stožer, s tim što su isturili jača borbena obezbjeđenja. Jedna četa 1. bataljona prebačena je na lijevu obalu Tare, radi održavanja veze sa 7. krajiškom brigadom. Treća sandžačka brigada postavila se južno od komunikacije Šahovići - Pljevlja na položajima: Kovren - Bliškovo - Slatka, sa zadatkom da izviđa prema Šahovićima i Brodarevu.³¹¹

Od 15. do 18. maja ukupni gubici neprijatelja na dijelu fronta 3. krajiške brigade bili su 198 poginulih i ranjenih. Ubijeno je 20 mazgi i konja. Gubici Brigade: 14 poginulih i 41 ranjen borac.³¹²

Iznenaden brzinom manevrisanja brigada 1. divizije i zbog toga što je pretrpio osjetne gubitke u prethodna 4 dana, neprijatelj je smanjio aktivnost, tako da je 19. maj bio relativno miran dan. Tokom 20. maja 3. brigada se po naređenju Štaba Divizije pomjerila na prostoriju s. Barice - s. Prencani, s tim što su se 2. i 3. bataljon prikupili noću u rejonu Maoče, pozadi 3. sandžačke brigade, koja je prehodnog dana posjela položaje u rejonu s. Tulovo - s. Podkrajci - Zelena stijena (k. 1203) - Katibun (k. 1118).

U 13 časova, 22. maja 1943. po naređenju vrhovnog komandanta³¹³ 3. krajiška brigada krenula je usiljenim maršem preko Kosanice, Mekog Dola i Konjskog Polja i, poslije trodnevnog marša, izbila u rejon Čelebića na prostoriju s. Hočevo - s. Borje - s. Pjelovci. Sa 3. krajiškom kretao se i Štab 1. proleterske divizije, koji je odmah poslije pristizanja u rejon Čelebića, primio komandu i nad Drinskom operativnom grupom.³¹⁴

³¹⁰ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 200.

³¹¹ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 95.

³¹² Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 145. U dnevnom izvještaju njemačkog Štaba za vezu pri Komandi italijanske 2. armije, piše: »Gubici komunista na odsjeku 1. brdske divizije 386 mrtvih, zapljeno 100 pušaka i municije. Sopstveni gubici: 27 mrtvih, 71 ranjen, 2 nestala«. Vjerovatno su ubrojani streljani rodoljubi u Kolašinu (*Primjedba autora S.T.*)

³¹³ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 211.

⁴²⁵ Zbornik, tom 9, knj. 4, br. dok. 21, str. 105-113.

Naselje Čelebić nalazi se u središtu planinske visoravni koja je omeđena kanjonima rijeka: Tare, Drine i Čehotine i planinom Ljubišnjom (2238 m). Sa školom i žandarmerijskom stanicom naselje je bilo centar ovog kraja, a preko njega su vodili karavanski putevi za Foču, Čajniče, Pljevlja i preko Uzlupa i Šćepan-Polja za Durmitor i Vučevo. Ovaj planinski kraj sa nadmorskom visinom od 1000-1500 m, bio je deset dana poprište uzbudljivih borbenih zbivanja.³¹⁵

Trodnevni usiljeni marš od oko 85 km od Bijelog Polja do Celebića, poslije višednevnih borbi, bio je vrlo naporan. Svi jahači konji Štaba Brigade i štabova bataljona, kao i ranije u sličnim prilikama, bili su ustupljeni bolesnim borcima i onima koji su teže podnosili naporne marševe. Dva kratka zastanka u rejonu Glibači i Konjsko Polje iskorišteni su da borci malo odspavaju i odmore se, dok su ekonomi četa i intendanti bataljona i Brigade pripremali hranu. Najteže je bilo kuvarima koji nisu imali vremena da se odmore. Ništa bolje nisu prolazili ni kuriri, koji su raznosili nova naređenja koja su izdavali štabovi i obavještavali komande jedinica o novim zadacima. Pa, i pored tih natčovječanskih napora, umorni i nenaspavani, ti samoprijegorni i požrtvovani borci sve zadatke su, sa puno poleta uspješno izvršili.

Pred pokret prema Čelebiću, starješinski kadar upoznat je sa situacijom na sektoru Foče i Celebića. Nije bilo teško objasniti borcima da se radi o još jednoj teškoj i krvavoj borbi koja ih očekuje. Bez obzira na to i napore koje su podnosili, borci su bili raspoloženi za borbu, jer su znali da pred njima predstoji vrlo odgovoran zadatak - ponovo odbrana ranjenika i pomoć jedinicama Drinske operativne grupe.

Borbe za Trovrh, Zečje Brdo, Pliješ, Zlatni Bor i pokušaj proboja prema Foči

Prije nego što je 3. krajiška brigada stigla u rejon Celebića, neprijatelj je na frontu Drinske operativne grupe prešao u nastupanje. Njemačka 118. lovačka divizija sa 750. pukom - grupa »Gertler«, nastupala je 20. maja od Foče uz rijeku Drinu prema Šćepan-Polju, a 738. puk - grupa »Anaker« izbio je na liniju Gacko - Vrbnica. Četvrta lovačka brigada nastupala je od Foče preko Humića i Trovrha prema Celebiću.

Potiskujući snage Drinske operativne grupe, neprijatelj je ovladao položajima Šćepan-Polje - Bakić - Humić³¹⁶ i, na taj način, ugrozio Centralnu bolnicu sa ranjenicima, koja se nalazila na prostoriji od Celebića do Popova Dola. Položaje su branile 1. majevička i 2. proleterska brigada.

Vodeći vrlo teške borbe, one su se pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja povlačile: 1. majevička od Foče preko Trovrha prema Čelebiću, a 2. proleterska dolinom Drine prema Bastasima i Šćepan-Polju. U pomoć 1. majevičkoj upućen je jedan bataljon 6. istočnobosanske brigade. Međutim, situacija se na sektoru Foče naglo pogoršavala.

Rudi Petovar i Savo Trikić: *Sesta proleterska istočnobosanska brigada*, str. 298.

³¹⁶ Zbornik, tom 2, knj. br. dok. 211.

Neprijatelj je 20. maja izvršio dubok prodor na sektoru 1. majevičke brigade, zauzeo s. Borje i izbio 2 km ispred Celebića. U isto vrijeme njemačka avijacija snažno je bombardovala Celebić. Zauzimanjem Celebića još više bi bio ugrožen dio ranjenika koji još nisu bili evakuisani iz međuriječja Tare i Čehotine na plato Pivske planine, i bio bi presječen put koji preko Celebića vodi za Uzlup, gdje je bio jedan od važnih prelaza preko rijeke Tare.

Na tom pravcu nastupali su dijelovi njemačke 118. lovačke divizije i 13. puk 4. lovačke brigade, podržani jednim artiljerijskim pukom. U kritičnoj situaciji stigla je 1. proleterska brigada i, odmah, iz marševske kolone, ubačena u borbu. U toku dana i naredne noći bataljoni 1. proleterske, 6. istočnobosanske i 1. majevičke snažnim protivnapadom potisli su neprijatelja i u ranu zoru izbili na liniju: Korče (tt 1255) - s. Zavajit - s. Podgaj, gdje su zadržani snažnom odbranom neprijatelja. Lijevo, na pravcu Zlatni Bor, protivnapad je izvršila 2. proleterska. Tako su 22. maja 1. proleterska, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada čvrsto držale položaje: s. Tvrđaci - s. Fališi - s. Klinci - Jameline (tt. 1248). Tokom naredne noći 2. proleterska brigada upućena je prema Ščepan-Polju i Vučevu. Njene položaje prema Zlatnom Boru preuzeli su bataljoni 1. proleterske i 1. bataljon 1. majevičke brigade.

Dalje napredovanje preko Trovrha i Humića prema Foči bilo je zaustavljeno zbog pogoršane situacije na lijevom krilu borbenog rasporeda 1. proleterske, 6. istočnobosanske i 1. majevičke brigade. Naime, neprijatelj je snagama jednog ojačanog puka 118. lovačke divizije zauzeo Zlatni Bor i direktno ugrozio prelaze preko rijeke Tare kod Uzlupa i Ščepan-Polja, i lijevi bok naših brigada. Jedan bataljon 6. i jedan bataljon 1. proleterske brigade koji su dobili zadatak da odbace neprijatelja sa Zlatnog Bora, iako su potpuno iznenadili neprijatelja, nisu uspjeli da ovladaju Zlatnim Borom.

Na desnom krilu, na položajima kod Zavajita borbe su nastavljene i narednog dana, ali bez većih rezultata. Šesta istočnobosanska i 1. majevička i 3. i 6. bataljon 1. proleterske brigade ovladali su položajima: Korče (tt. 1255) - Vijenac (tt 1356) i Bakić (tt 1449), i zbacili neprijatelja sa Trovrha. Nijemci su danju uveli u borbu svježe snage - borbenu grupu majora Tribukalta iz sastava njemačke 118. lovačke divizije i jedan bataljon iz 7. puka 4. lovačke brigade i zauzeli Trovrh, te odbacili naše snage na polazne položaje. Protivnapadom je rukovodio lično komandant 118. lovačke divizije.³¹⁷

Čim je stigla 3. krajiška, vrhovni komandant je 23. maja u 10,45 časova naredio Štabu 1. proleterske divizije da svojim jedinicama izvrši proboj na pravcu: Celebić - Foča, forsira Drinu i ovlada prostorom Vučevo - Suha - Zakmur - Bistrica, s tim da, po potrebi, prebaci jedan

³¹⁷ Zbornik, 4. knj. 13, br. dok. 311.

do dva bataljona na desnu obalu r. Čehotine radi napada na tvrđavu. Tada su se pod komandom Štaba 1. proleterske divizije nalazile 1. i 2. proleterska, 3. krajiška, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada. Napad je izvršen u tri kolone: desna kolona sastava: 6. istočnobosanska, 1. majevička bez dva bataljona i 3. i 6. bataljon 1. proleterske brigade pravcem s. Tvrđaci - Korče (tt. 1255) - Crni vrh (k. 1320) - Trovrh (k. 1386); lijeva kolona sastava: 1, 2. i 4. bataljon 1. proleterske i dva bataljona 1. majevičke brigade, pravcem Jemeline (tt 1248) - Pliješ (tt 1717) - Gradina (tt 1473).

Na spoju između desne i lijeve kolone, opštim pravcem Klinci - s. Putišići - Zečje brdo (tt 1689), u borbu je ubačena 3. krajiška brigada sa zadatkom da brzim prodorom na uskom frontu, rasječe odbranu neprijatelja između Bakića i Zečijeg brda u rejon Slabića (k. 1504) i dejstvom iz pozadine i s fronta ovlada dijelom planinskog masiva Pliješ (tt 1717) - Zečje brdo (tt 1680) - Kunar - Debela Ljutina, a potom glavnim snagama da dejstvuje prema Zlatnom Boru, a dijelom snaga prema Lučevom brdu (k. 1401).

Dok su bataljoni 3. krajiške brigade bili u pokretu iz rejona Celebića prema polaznim položajima, komandant Brigade Nikola Karanović izdao je zapovjest komandantima bataljona na osmatračnici, koja se nalazila na zapadnoj ivici šume *Korlat* u rejonu k. 1180.³¹⁸

Četvrti bataljon dobio je zadatak da zauzme Zečje brdo (tt. 1689); 1. bataljon da napadne neprijatelja na pravcu s. Putišići i zauzme Kunar, a 2. bataljon lijevo od 1. bataljona na pravcu Tuholjska planina, da ovlada Debelom Ljutinom i sadejstvuje sa lijevokrnlom kolonom. Treći bataljon zadržan je u rezervi, spreman da nastupa za 4. bataljonom i obezbjeđuje se desno.

Prateći i radni vodovi bataljona ostali su u šumi *Korlat*. Minobacače i teške mitraljeze, s odgovarajućom količinom municije, posluge oruđa nosile su na rukama. Opšti napad počeo je 24. maja oko 11,30 časova. Znaci da su bataljoni izvršili zadatak bili su tri crvene rakete ispaljene u pravcu komandnog mjesta Štaba Brigade.

Pošto su štabovi bataljona u najkraćim crtama upoznali komande četa sa zadatkom, 4, 1. i 2. bataljon krenuli su prema neprijatelju, svaki prema dobijenom objektu napada.

Međutim, vrijeme je brzo odmicalo. Trebalo je dejstvovati brzo i energično. Zato je Štab 1. proleterske divizije, koji se nalazio u neposrednoj blizini Štaba 3. krajiške brigade, požurivao 3. krajišku. U vezi s tim komandant 3. krajiške brigade izdao je naređenje i Štabu 3. bataljona da krene na zadatak, s tim da što prije izbije na greben koji od Trovrha i brda Slabić (k. 1504) vodi prema Zečjem brdu, da desnim obuhvatom iz pozadine napadne neprijatelja na Pliješ (tt. 1717), s tim da se obezbjeđi sa pravca Foče. Po potrebi, da sadejstvuje desnoj koloni prema Trovrhu.

Četvrti bataljon je, koristeći se pošumljenim zemljištem, krećući se u koloni, podišao Zečjem brdu i, pošto na njemu nije naišao na otpor neprijatelja, posjeo ga bez borbe i postavio bočna obezbjeđenja.

³¹⁸ Zbornik »*Sutjeska*«, knj. 2, str. 40.

Malo docnije 3. bataljon izbio je na greben planinskog masiva i naišao na telefonsku poljsku liniju, trožilni raznobojni kabl. To je bila veza između njemačke komande, koja se nalazila na Trovrhu desno, i njemačke komande lijevo, na Zlatnom Boru. Naređeno je da se veza ne prekida, a da bataljon produži pokret. Na oba boka postavljeno je borbeno obezbjeđenje. Bataljon je zaobišao Zečje brdo sa sjeverozapada i podišao Pliješ u sa zapadne strane, na kojem se nalazio njemački osmatrač okrenut prema Drini. Jugoistočno od Pliješa na oko 150-200 metara nalazio se Štab njemačkog bataljona, a nešto južnije njemačka brdska artiljerija i minobacači na vatrenim položajima. Nijemci su bili u grupama, potpuno komotni, sunčali se i odmarali. Odmah je naređeno da se čete razvijaju za borbu. Grupa odvažnih boraca, koristeći se pošumljenim zemljištem, neopaženo je prišla njemačkom osmatraču i likvidirala ga. U međuvremenu je naređeno da se prekine telefonska veza između njemačkih štabova. Dat je znak za juriš. Nijemci su bili potpuno iznenađeni. Nastao je pravi metež. Nijemci su u grupama bježali prema Zlatnom Boru, u susret 1. i 2. bataljonu 3. krajiške i 1. bataljonu 1. proleTERSKE brigade. U isto vrijeme druga četa 3. bataljona napala je na vatrene položaje artiljerije i minobacača, ali nije uspjela da zarobi oruđa. Posluga se brzo snašla i zajedno sa dijelom pješadije koja se nalazila u rezervi njemačkog Štaba, odbila napad. Ubijen je jedan njemački oficir i nekoliko Nijemaca, dok ih je veći broj ranjen. U ovoj borbi poginuo nam je jedan borac i 3 su ranjena iz sastava 3. bataljona.³¹⁹

U međuvremenu dok je 3. bataljon obilazio Pliješ, jedna četa Nijemaca kretala se s komorom od Lučevog Brda (k. 1401), prema Zečjem Brdu planinskim putem po kojem je bio položen telefonski kabl. Čim je primijećen pokret Nijemaca, Štab 4. bataljona organizovao je zasjedu. Prva četa postavila se bočno, a 2. četa frontalno prema Nijemcima. Zamjenik komandanta bataljona Jovo Pužić naredio je da se vatra ne otvara bez njegova naređenja i dok Nijemci ne priđu na blisko odstojanje. Kada su Nijemci upali u zasjedu, na njih se sručila uraganska vatra. Bili su potpuno iznenađeni. Samo za tridesetak minuta Nijemci su potpuno razbijeni.

U ovoj borbi 4. bataljon ubio je 40 Nijemaca, od kojih 3 oficira. Zarobio ih je 28, među kojima i jednog oficira. Ranjeno ih je 30. Zaplijenjen je veći broj pušaka, mašinki i pištolja sa municijom, 7 konja i druga ratna oprema.³²⁰

Četvrti bataljon imao je 5 poginulih i 7 ranjenih. Poginuo je i komandir voda 1. čete Rade Čurgus, dok je teško ranjen puškomitraljezac Milan Egelja, koji je kasnije podlegao ranama.

Dok su 4. i 3. bataljon vodili borbu u rejonu Zečijeg Brda i Pliješa, 1. i 2. bataljon 3. krajiške brigade likvidirali su nekoliko uporišta na pravcu nastupanja i, u sadejstvu, ljevokrilnom kolonom ovladali položajima Nijemaca na liniji Tiholjska planina - Zlatni Bor odakle su Nijemci pružali vrlo žilav otpor. U toj borbi naročito se istakao politički komesar 2. bataljona Milan Čup. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih.

⁴⁴⁹ Zbornik, tom 4, knj. 16, br. dok. 203.
⁴⁵⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 94, str. 223.

Cim su bataljoni izvršili zadatak, ispaljivanjem crvenih raketa obavjestili su Štab 3. krajiške brigade.

Osvajanjem planinskog masiva na dijelu Pliješ - Zečje Brdo - Kurnar i Zlatni Bor, stvoreni su svi uslovi za dalji prodor prema rijeci Drini, Foči i Šćepan-Polju.

Borba za Pliješ i Zečje Brdo spada u nekoliko najuspješnijih koje je Brigada vodila u petoj ofanzivi. Pobjedili su hrabrost, visok moral, disciplina i odgovornost, brzina i snalažljivost, lako slabije naoružani, borci 3. krajiške, pobjedili su brojno jačeg, do zuba naoružanog i obučenog neprijatelja za ratovanje u ovakvim prilikama, i nanijeli mu osjetne gubitke, uz minimalne sopstvene.

U toku 24/25. i 25. maja na položaju 3. krajiške brigade nije bilo jačih okršaja. Međutim, na pravcu desnokrilne kolone cio dan 25. maja vođene su vrlo žestoke borbe. Poslije nekoliko vrlo snažnih juriša, desna kolona ovladala je položajem Crni vrh - Trovrh - Bakić.³²¹

Dalji prodor prema Foči bio je onemogućen snažnom odbranom neprijatelja, koji je ubacio u borbu svježe snage - dijelove 104. i 369. divizije i puk »Brandenburg«, podržane artiljerijom i avijacijom, koje su fočanski mostobran branile po svaku cijenu.

Za to vrijeme je 369. legionarska divizija dijelom snaga potisnula 3. dalmatinsku brigadu i prešla r. Čehotinu kod s. Gradac.³²² Da bi spriječili dalji prodor neprijatelja, protivnapad su po naređenju komandanta 7. banijske divizije izvršile 8. banijska i 3. dalmatinska brigada, ali bez uspjeha. Neprijatelj je i dalje nadirao prema Popovom Dolu. Time su bili ugroženi desni bok i pozadina 1. proleterske divizije i Drinske operativne grupe i lijevi bok 7. banijske divizije, na koju su s fronta vršile vrlo jak pritisak divizija »Taurinenze«, borbena grupa »Ludviger« i dijelovi divizije »Venecija«.³²³

U takvoj situaciji, Štab 1. proleterske divizije odustao je od daljeg napada na fočanski mostobran. Trećoj krajiškoj brigadi naredio je da najhitnije krene prema Popovu Dolu u pomoć 3. dalmatinskoj, s zadatkom da odbaci neprijatelja na desnu obalu Čehotine.³²⁴ Prva proleterska i 6. istočnobosanska izvučene su iz borbe i posjele položaje na zapadnim padinama Ljubišnje planine i Ravne Gore.

Dvadesetšestog maja do mraka, 3. krajiška izbila je pred Popov Do, uspostavila vezu sa 3. dalmatinskom brigadom i spriječila dalji prodor jedinica 369. divizije prema Čelebiću.³²⁵ U 3 časa, 27. maja, obje brigade izvršile su vrlo energičan napad na odsjeku fronta na Meljaku do Popova Dola. Borba je trajala punih 6 časova. Naročito žestoke borbe vođene su za Veliko Brdo (k. 1156) - Rudine (tt 1178) i s. Cerovce. Za to vrijeme bataljoni su izvršili nekoliko juriša, ali nisu uspjeli da odbace neprijatelja preko Čehotine i zauzmu Gradac.

³²¹ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 214, napomena pod 5.

³²² Zbornik, tom 14, knj. 13, br. dok. 213.

³²³ Isto.

³²⁴ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 220.

³²⁵ Zbornik »Sutjeska«, knj. 2, str. 142.

Neprijatelj je u ovoj borbi imao oko 30 poginulih i više ranjenih. Zaplijenjen je jedan minobacač, 2 puškomitraljeza »šarac«, 15 pušaka i oko 2.500 metaka. Gubici 3. krajiške brigade: 6 poginulih i 9 ranjenih, od kojih 2 teže.³²⁶

Oko 10 časova Brigada je, po naređenju Štaba Divizije napustila položaje kod Popova Dola i, usiljenim maršem, krenula nazad prema Čelebiću, i razmjestila se u širem rejonu Suhog Polja, gdje je zanoćila.

Ponovni napad na fočanski mostobran nije obećavao željene rezultate iz više razloga: prije svega, na mostobranu su bile jake neprijateljeve snage, koje je on ojačavao dovlačenjem svježih snaga iz dubine, a naše raspoložive jedinice nisu bile u stanju da ga nabace na r. Drinu i zauzmu Foču; prostor između Čehotine i Tare uzan je i ne omogućava manevar jedinica po frontu i unutrašnjim pravcima; na odsjeku od Foče do s. Bastasa u konkretnoj situaciji, nije bilo podesnih mjesta za forsiranje Drine, koja neprijatelj nije mogao uspješno braniti; praksa je početkom aprila pokazala da prelaz preko Drine s priručnim sredstvima ide vrlo teško i sporo; neprijatelj je imao mogućnosti da vrlo brzo interveniše motorizovanim snagama od Goražda, Kalinovika preko Foče i iz doline Sutjeske i, na kraju, trebalo je raditi brzo i energično, jer je neprijatelj sve više stezao обруč oko Glavne operativne grupe i Centralne bolnice sa ranjenicima.

U takvoj situaciji Vrhovni štab je 26. maja odlučio da se Glavna operativna grupa orijentiše na proboj preko Vučeva i Sutjeske, i dalje na sjever. Na Vučevo je, 27. maja, izašla 2. proleterska, a za njom i 1. majevička brigada koje su obrazovale front na Sutjesci.

U sedmodnevnim borbama naše jedinice uspjele su da zadrže Čelebić i prostor između Čehotine i Tare. Ranjenici Centralne bolnice evakuisani su sa desne na lijevu obalu Tare u rejon Rudina, i tako su privremeno spaseni od masakra. Dobar dio ranjenika već je bio prezdravio i vratio se u operativne jedinice. U isto vrijeme stizali su i novi ranjenici, ali su od kraja maja lakši ranjenici zadržavani u brigadnim i divizijskim bolnicama.

Komandant operacije »Svare«, general Liters, u svojoj zapovjesti od 25. maja 1943. iznosi svoju procjenu situacije, i kaže:

»1) Uglavnom je završeno opkoljavanje ustanika izuzev južno od Goražda.

Neprijatelj (Titove snage) pokušava, poslije odustajanja od plana da se probije prema Sandžaku, i propalog pokušaja proboja Albaniji - da omete zatvaranje обруča na sjeveru (jugoistočno od Foče) i na jugu (kod Nikšića). Na istoku, međutim, neprijatelj ne pruža značajan otpor.

*Treba računati s tim da neprijatelj prikuplja snage u unutrašnjosti Crne Gore, da bi koncentrisanim snagama izvršio proboj na nekom slabom mjestu i izbjegao uništenje. Trenutno je naročito ugrožena otvorena breša, a takođe i italijanski front južno od Pljevalja».*³²⁷

Liters ne govori o vjerovatnom pravcu udara.

Prema naređenju Štaba 1. proleterske divizije, 28. maja je 6. istočnohosanska brigada izvučena iz borbe i, 28. maja, pod zaštitom 1. pro-

⁴⁴⁹ Zbornik, tom 4, knj. 16. br. dok. 203.

⁴⁵⁰ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 94, str. 223.

leterske i 3. krajiške prebacila se preko Tare kod Uzlupa za Ščepan-Polje,³²⁸ a potom produžila za Vučevo. Štab 1. divizije izdao je u 15.30 časova 28. maja naređenje 1. proleterskoj brigadi da se prebaci na lijevu obalu Tare.³²⁹ Toga dana na mostobranu kod Uzlupa vođena je vrlo žestoka borba. Cilj neprijatelja je bio da po svaku cijenu, uz snažnu podršku avijacije, nabaci 1. proletersku i 3. krajišku brigadu na r. Taru, da im nanese što veće gubitke i onemogućí nesmetano prebacivanje preko Tare. Cio dan su nadlijetali neprijateljevi avioni i, u intervalima, bombardovali položaje jedinica. I pored toga neprijatelj nije uspio, te su se jedinice 1. proleterske divizije prebacivale preko Tare planski i organizovano. Jedino je 4. bataljon 1. proleterske bio prisiljen da se preko Tare prebaci uzvodno kod s. Tepaca.³³⁰ Za 1. proleterskom prebacili su se 2. i 4. bataljon 3. krajiške. Na desnoj obali Tare ostali su i. i 3. bataljon i uporno branili mostobran. Četvrti bataljon posjeo je položaje Hercegov Grad - Ščepan-Polje, sa zadatkom da kontrolíše prelaze na rijeci Tari i Pivi i spriječi eventualno prebacivanje neprijatelja. Drugi bataljon posjeo je položaje nizvodno od Uzlupa kod s. Popratište i, na tom odsjeku, kontrolisao r. Taru. Dvadesetdevetog maja izjutra, 1. i 3. bataljon su, pod komandom zamjenika komandanta Brigade napustili Zlatni Bor - i pod borbom se planski i organizovano prebacili na lijevu obalu Tare. Prvo se prebacio 1, a za njim 3. bataljon. Pokušaj neprijatelja da se na leđima bataljona dočepa visećeg mosta u rejonu Uzlupa i prebaci preko rijeke, nije uspio.

Kad su posljednji borci 3. bataljona na lijevoj obali napustili viseći most, jedna grupa Nijemaca nalazila se na drugoj strani mosta. U tom momentu komandant 3. bataljona sa grupom kuríra presjekao je noseće sajle mosta na lijevoj obali i grupa Nijemaca se našla u vodi na desnoj obali rijeke. U isto vrijeme po Nijemcima je otvorena jaka mitraljeska vatra iz oruđa koja su prethodno postavljena na lijevoj obali.

Na desnoj obali Tare, iz nepoznatih razloga, ostao je jedan borac iz 1. bataljona, koji je, nizvodno od mosta, neopaženo od Nijemaca, zvao i tražio pomoć. Hrabri komandir voda Dane Ivančević, u namjeri da ga spase, vukući konopac naplivao je na rijeku, ali je brzo nestao u talasima nabujale i valovite Tare.

Borbe za Vučevo i proboj preko Sutjeske

Do tog vremena neprijatelj je ovladao Sinjajevinom, a od Pljevalja prodro do Lever Tare i na cijelom toku izbio na desnu obalu Tare, a od Nikšića do rijeke Komarnice, i zauzeo Šavnik. Najosjetljiviji dijelovi u rasporedu jedinica NOV bili su kod Mratinja i Ščepan-Polja, gdje su Nijemci po svaku cijenu nastojali da ovladaju prelazima preko rijeke Pive i tako zatvore front sa zapadne strane. Nijemci su na tom pravcu uspjeli da zauzmu Krstac i Goransko i ugroze Mratinje, ali su protivnapadom 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade odbačeni nazad.

³²⁸ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 122.

³²⁹ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 123, str. 284.

³³⁰ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 123. i *Prva proleterska*, str. 229.

Pošto je otkrio namjere Vrhovnog štaba, neprijatelj je izvršio pregrupaciju snaga. Kako je 4. ustaška lovačka brigada u prethodnim borbama pretrpjela ozbiljne gubitke, front između njemačke 118. divizije i 369. legionarske, popunio je 4. brandenburški puk, koji je prebačen sa sektora Bioča i, poslije prelaska 1. divizije na lijevu obalu, izbio na desnu obalu Tare od Uzlupa do Ščepan-Polja. Bobene grupe »Anaker« i »Gertler« iz sastava 118. divizije dobile su zadatak i nastojale da ovladaju platoom Vučeva i dolinom Sutjeske.

Vučevo je planinska visoravan, sa nadmorskom visinom 1600 metara, omeđena skoro vertikalnim kanjonima rijeka Pive, Drine i Sutjeske, a s juga grebenom Maglića, visokim 2386 metara i Volujakom 2237 metara. To je neobično težak i surov planinski teren. On je još 20. maja privukao pažnju Vrhovnog štaba, prilikom sukoba na fočanskom sektoru, a nekoliko dana kasnije, i komandanta operacije »Svare«, generala Litersa. Preko Vučeva iz kanjona Pive izvode svega dvije planinske staze: prva iz Ščepan-Polja, a druga iz Mratinja.

Nije bilo teško zaključiti da će onaj, ko bude ovladao Vučevom, držati pod kontrolom obje staze i cio kanjon Pive, kao i dolinu rijeke Sutjeske od Suhe do ušća u Drinu, a samim tim i prolaze prema Zelengori. Na osnovu takve procjene, prema naredjenju Vrhovnog štaba, već 22. maja prvi izviđački dijelovi 2. proleterske brigade stigli su na Vučevo. Dva bataljona ove brigade sukobili su se 23. maja s izviđačkim dijelovima njemačke 118. lovačke divizije (grupa »Gertler«), a 27. maja cijela 2. proleterska brigada izbila je na Vučevo.

Glavnim snagama produžila je prema Tjentištu i Suhi, i izbila na desnu obalu Sutjeske. Njene bataljone na Vučevu smjenila je 1. majevička brigada. Tek 29. maja, general Liters, ocijenio je operativnu važnost platoa Vučeva, poslije čega su Nijemci pojačavali snage na tom dijelu fronta. Prvo je 2. četa 738. puka njemačke 118. divizije iz doline Sutjeske izašla na Vučevo, ovladala Koritnikom, nastavila napad i zauzela veći dio visoravni. Dalje nastupanje Nijemaca zadržala je 1. majevička brigada i 5. bataljon 2. proleterske brigade.

Poslije podne iz doline Pive pristigli su i bataljoni 1. proleterske i 6. istočnobosanske brigade. Jednovremeno i Nijemci su pojačavali snage na Vučevu. Razvila se vrlo žestoka borba. Bataljoni 2. proleterske teškom mukom su odoljevali neprijatelju, koji je iz doline Sutjeske, od Tjentišta i Suhe pokušavao da ovlada Vučevom. Svakog časa borba je postajala sve žešća. Nijemci su pružali vrlo žilav otpor, ali su na kraju popustili. Energičnim napadom 6. istočnobosanske i dijelova 1. i 2. proleterske i 1. majevičke brigade, Nijemci su nabačeni u dolinu Sutjeske. Poslije završene borbe brigade su zauzele slijedeći raspored: 6. istočnobosanska posjela je položaje na Koritniku; 1. majevička prema Popovom Mostu; 1. proleterska na odsjeku od s. Mrkalji do Borovna, a 2. proleterska na samoj obali rijeke od Tjentišta do Suhe.

Poslije neuspjeha u borbi za Vučevo, Nijemci su organizovali odbranu u dolini Sutjeske, na liniji: Čurevo - Popov Most - Borovno - Košar do Suhe i, preko Maglića, prema Mratinju.

U vremenu od 29. do 30. maja, dok su ostale brigade vodile borbu za Vučevo, 3. krajiška brigada držala je položaje na lijevoj obali Tare od

Uzlupa do Ščepan-Polja i, dalje, niz Drinu, branila prelaze i obezbjeđivala desni bok 2. proleterske i 7. banijske divizije, koje su se iz šireg rejonu Durmitora i Pivske planine, preko Pive, pod pritiskom neprijatelja, postepeno povlačile prema Mratinju. Odmah poslije prebacivanja 3. krajiške brigade na lijevu obalu Tare, neprijatelj je 29. maja, uz podršku avijacije, pokušao da zauzme prelaze kod Ščepan-Polja i Uzlupa, ali je na oba mjesta odbijen uz osjetne gubitke. Samo na odsjeku 3. bataljona neprijatelj je imao 15 mrtvih i nepoznat broj ranjenih, a kod 4. bataljona 5 mrtvih i više ranjenih.³³¹ Tridesetog maja 4. bataljon se prebacio preko rijeke Pive na prostoriju Kruševo i Pusto Polje, sa zadatkom da kontroliše lijevu obalu rijeke Drine od Ščepan-Polja do Ušća. U isto vrijeme neprijatelj je ponovo pokušao da pređe r. Taru kod Uzlupa, ali je odbijen snažnom vatrom 1. i 3. bataljona. U toj borbi neprijatelj je imao 25-30 poginulih i ranjenih.³³² Za to vrijeme neprijateljeva avijacija je u nekoliko navrata bombardovala položaje jedinica u rejonima prelaza, ali bezuspješno.

Treću krajišku brigadu smjenile su 1. juna jedinice 7. banijske divizije. Štab 3. brigade krenuo je preko s. Rudine u s. Babići i sa 1. i 3. bataljonom prešao r. Pivu i, 2. juna, zanoćio u Mratinju. Trećeg juna, kolona je krenula iz Mratinja i preko Katunskog polja izbila na Vučevo u rejon katuna Rupe. Odatle je 4. juna ujutru krenula preko Suve Gore i Mrkalj Klada i izbila u rejon Pogledala. Prilikom spuštanja u kanjon Pive, bataljoni su izgubili po nekoliko tovarnih konja. Kolonu je pratila neprijateljeva avijacija i povremeno bombardovala. Naročito jak napad avijacije bio je na izlasku kolone iz s. Mratinja, gdje su se našli i pozadinski dijelovi ostalih jedinica. Pošto su prešli r. Pivu kod Ščepan-Polja, 2. i 4. bataljon krenuli su iz doline Drine i izbili na Koritnik. Drugi bataljon zadržan je na Koritniku, kao rezerva 3. dalmatinske brigade, dok je 4. bataljon stigao u sastav Brigade u rejonu Mrkalj Klada.

Kratak predah 3. brigade u rejonu Pogledala, poslije višednevnih borbi i marševa, poslužio je za sređivanje jedinica, odmor i pripremu za predstojeća dejstva. Održani su kratki sastanci starješina u Štabu 3. brigade i štabovima bataljona, bataljonske i četne konferencije, sastanci partijskih rukovodstava po bataljonima i partijskih ćelija po četama. Za razliku od ranijih sastanaka, manje se govorilo o proteklim borbama, naporima, propustima, gubicima i gladi, a više o onome što predstoji. Cilj tih sastanaka, bio je da se što bolje pripremi svaki pojedinac i jedinica kao cjelina za predstojeće zadatke, za proboj preko Šutjeske. Posebno je ukazano na značaj teške situacije u kojoj se nalaze jedinice Glavne operativne grupe. Prateći i radni vodovi rasterećeni su od svih nepotrebnih stvari. Temeljito je očišćeno i podmazano cjelokupno naoružanje, posebno automatsko, i podijeljena municija. Ukratko, učinjeno je sve ono što je doprinosilo boljem uspjehu predstojećih borbi.

Nikada do tada borci i starješine 3. krajiške brigade nisu mirnije i ubjedljivije shvatili težinu situacije i potrebu ličnog žrtvovanja. U međusobnoj diskusiji moglo se čuti samo jedno: »*Mnogi od nas neće pre-*

³³¹ Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 2, str. 17.

³³² Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 45, str. 338.

živjeti ovaj pakao, ali pobjeda će biti naša«. Pojedinci su jedni drugima prenosili poruke za porodice. U cjelokupnog sastava Brigade zavladao je optimizam i čvrsta volja da se istraje i pobjedi.

Prvih dana juna opšti položaj svih snaga Glavne operativne grupe bio je vrlo težak. Vrhovni štab NOV i POJ i CK KPJ održali su 3. juna u Mratinju savjetovanje, na kome su donijeli odluku da se Glavna operativna grupa podijeli na dvije grupe: Operativna grupa 1 i Operativna grupa 2.³³³ Prva u sastavu 1. i 2. proleterska divizija, a Druga, 3. udarna i 7. banijska divizija. Jedinice koje su bile prema r. Pivi sačinjavale su Prvu grupu, a one koje su ostale na drugoj obali Pive Drugu grupu.

Plato Vučeva čvrsto su držale jedinice Glavne operativne grupe. To je bio rezultat kapitalne odluke Vrhovnog štaba, koji je Vučevo pravovremeno stavio pod svoju kontrolu, a za Nijemce kapitalni propust, zato što su kasno ocijenili njegov značaj. Radi toga morali su stvoriti novi front okruženja u dolini Sutjeske. To je omogućilo Vrhovnom štabu da izvrši normalno pregrupisanje jedinica, 1. i 2. divizije, i pripremi ih za proboj preko Sutjeske prema Zelengori.

Vrhovni komandant je u analizi pete ofanzive, cijeneći značaj Vučeva, rekao:

»... glavni momenat je neprijatelj propustio. Najopasnije - zaposjedanje Maglića, Volujaka i Vučeva, bilo je osujećeno. Mogućnost probijanja naše Glavnine bila je stvorena...«³³⁴

Njemačka komanda je tek, poslije borbi kod Zavajita i Trovrha, ocijenila važnost Vučeva. U Biltenu za 26. maj, u vezi s tim, ona kaže:

»... Popustio je neprijateljski pritisak na centar i lijevo krilo 118. lovačke divizije. Izgleda da neprijatelj razmješta snage prema jugozapadu da bi stvorio prolaz preko Drine i Sutjeske, prema zapadu i sjeverozapadu. ... « I njemačka avijacija je tih dana bila, uprkos lošem vremenu, aktivna: 29. maja - 66 avio-udara; 30. maja - 24 borbena i 10 izviđačkih naleta; 2. juna - 70 borbenih i 17 izviđačkih naleta; 3. juna - 48 borbenih i 10 izviđačkih avio-napada i naleta, pored vazdušnog snabdjevanja, od kojeg su zavisile jedinice 118. lovačke divizije u dolini Sutjeske.

Komandant njemačkih snaga Jugoistok, general Ler, u svojoj izjavi datoj 1945. godine, kaže:

»118. lovačka divizija imala je zadatak da zaposjedne taj položaj. Jedan njen bataljon, iisled poteškoća snabdjevanja dobio je dozvolu od šefa operacija, generala Litersa, da zaposjedne samo greben planine i postavio kod glavnog prolaza samo stražu, a glavnina bataljona nalazila se sa one strane Sutjeske. Kasnije, kada je postalo očigledno da tuda ide glavni pravac probijanja partizanskih snaga, greška je bila primjećena i Liters je odmah naredio da čitav bataljon zaposjedne prolaz. To se nije moglo izvesti, jer su partizani već stvorili mostobran na toj planini i koncentričnim napa-

³³³ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 451.

³³⁴ Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ br. 20-31, za jun i avgust 1943.

dima preši u ofanzivu. Potisnuli su bataljon i 118. lovačka divizija bila je primorana da formira nov front na Sutjesci».

Planom je bilo predviđeno da se Prva grupa probija na dva pravca. Prva proleterska divizija sastava: 1. proleterska brigada, 3 i 7. krajiška, 6. istočnobosanska i 1. majevička pravcem: Košur - Vrbnica i dalje na sjever, a Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom pravcem Suha - Gornje Bare - Konjske vode, i dalje na sjeverozapad.³³⁵

Poslije neuspješnog pokušaja da ovlada Vučevom, komandant 118. lovačke divizije je, još 2. juna, organizovao odbranu Sutjeske na položajima Borovo - Mrkalje - Popov Most i dalje lijevom obalom Sutjeske, a po dubini Košur - Vjetrenik, sa težištem Mrkalje - Popov Most - Košur, koji su bili jako utvrđeni. U isto vrijeme grupa »Anaker« nastupala je od Gacka lijevom obalom Sutjeske prema Tjentištu. Cilj joj je bio da se preko Milin Klada poveže sa odbranom na Košuru i, na taj način, potpuno zatvori обруč na Sutjesci i spriječi dalji prodor 1. i 2. divizije prema Vrbnici i Zelengori. Na desnoj obali Sutjeske u rejonu Borovno - Mrkalje - Popov Most, odbranu je organizovao 2. bataljon njemačkog 734. puka. Na lijevoj obali u rejonu Košur - Popov Most borbeni grupa »Gertler« sastava 1. i 3. bataljon 738. puka, 1. bataljon 734. puka i 1. bataljon 750. puka. Od Popova Mosta do ušća Sutjeske u Drinu odbranu su organizovali 2. i 3. bataljon 750. puka. Te snage podržavao je 668. artiljerijski puk sa vatrenih položaja u rejonu s. Mješajući.³³⁶

Oko Košura, Popova Mosta i na Borovu, Nijemci su izgradili bunere, iskopali rovove i povezali ih sa saobraćajnicama.

Napad jedinica 1. proleterske divizije počeo je noću između 4. i 5. juna. Pošto je smjenila 1. majevičku, 3. krajiška brigada, bez 2. bataljona napadala je na odsjeku uključno s. Sadići - Popov Most, a 1. proleterska na odsjeku s. Mrkalje - Borovno.

Tri dana su 1. proleterska i 3. krajiška vodile borbu da zauzmu Popov Most, Mrkanje i Borovno, probiju front na Sutjesci i omoguće prodor prema Vrbnici. U isto vrijeme 2. proleterska brigada nalazila se na lijevoj obali Sutjeske pod Košuram i na Ozrenu. Petog juna vođena je vrlo žestoka borba. Neprijateljeva avijacija bila je vrlo aktivna, bombardovala i mitraljirala položaje jedinica. S obzirom na mogućnost osmatranja, neprijateljeva artiljerija tukla je vrlo precizno. Dnevni gubici bili su mnogo veći, zbog čega je težište napada preneseno na noćna dejstva. I pored nadmoćnosti u ljudstvu i ubitačne vatre, neprijatelj je bio prisiljen da se povuče na lijevu obalu rijeke od Borovna do ušća Sutjeske u rijeku Drinu. Dijelovi 3. bataljona koristeći se maglom, izbili su na put Foča - Tjentište kod s. Perovići gdje su dočekani snažnom mitraljeskom i baražnom vatrom artiljerije i bili prisiljeni da se povuku na desnu obalu Sutjeske.³³⁷

Prilikom smjene jedinica zbog slabe maskirne discipline poginuo je komandant 1. bataljona 1. majevičke brigade Miljenko Cvitković, špan-

³³⁵ *Oslobodilački rat*, knj. 1, str. 453, Vladimir Dedijer, str. 463, Velimir Terzić, *članak Sutjeska*, knj. 1, str. 35, Fabijan Trgo, *IV i V ofanziva*, Beograd, 1968, Đuro Kladarin, *»Slom IV i V ofanzive«*, Kultura, Zagreb, 1956.

³³⁶ Izvještaj komandanta njemačke 118. divizije, tom 12, knj. 3, br. dok. 92, str. 372.

³³⁷ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 93, str. 361.

ski borac. Poginulo je i ranjeno još nekoliko boraca te brigade. U borbi za Popov Most u rejonu k. 706, teško je ranjen zamjenik komandanta 3. bataljona 3. krajiške brigade Doko Cubrilo i borci Marko Latinović, Pane Čulibrk i Rade Knežević.

U borbama na desnoj obali Sutjeske Nijemci su imali velik broj poginulih i ranjenih, koje su, sem četvorice kod Popovog Mosta, uspjeli da izvuku pod zaštitom mitraljeske i minobacačke vatre.

U isto vrijeme 2. proleterska i 6. istočnobosanska brigada napadale su na Košur, ali ga nisu zauzele. I pored djelimičnih uspjeha, front nije probijen, jer su se Nijemci uporno branili i dovlačili svježije snage.

U kanjonu Pive Nijemci su ugrozili s. Mratinje, gdje se nalazi jedan od dva prolaza sa Pivske planine na Vučevo, a od Čemerna su nastupali dolinom Sutjeske i grebenima desno i lijevo prema s. Suha, koju su držale jedinice Glavne operativne grupe. Preko Suhe vodio je jedini slobodan put do Tjentišta, a odatle preko Krekova za Ljubin grob i Zamršten u pravcu proboja Glavne operativne grupe. Treća i 7. banijska divizija u to vrijeme još uvijek su se nalazile na Pivskoj planini.

U toku borbi komandanti 1. i 2. divizije, Koča Popović i Peko Dapčević, nalazili su se na Dragaš Sedlu i pratili borbu, osmatrali dolinu Sutjeske i diskutovali »o cjelishodnosti napada na Košur i potrebi mijenjanja pravca nastupanja 1. proleterske divizije radi zaobilaska Košura«. ³³⁸ Ideju je razradio Stab 1. divizije i predložio vrhovnom komandantu da se 1. divizija probije između Košura i Ozrena, i dalje na sjever. Prijedlog je usvojen i jedinice su, koristeći se noći i pošumljenim zemljištem, danju se postepeno izvlačile iz borbe.

Prvo je 6. juna krenula 1. proleterska, a za njom 3. krajiška brigada. Pošto se prikupila u rejonu Vis (k. 1712) - Dragaš Sedlo, obrazovana je brigadna kolona. Stigao je i 2. bataljon sa Koritnika. Tek što je kolona krenula, 2. bataljon je po naređenju zamjenika načelnika Vrhovnog štaba Velimira Terzića upućen prema Magliču, sa zadatkom da smjeni dijelove Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i obezbjedi lijevi bok. Položaje je posjeo na k. 1131 - Zaučglina. Sa bataljonom je ostao i zamjenik komandanta Brigade, a brigada je produžila pokret, prešla Sutjesku preko improvizovanog mosta koji se nalazio između Tjentišta i s. Suhe i do 17 časova 7. juna, čelom kolone izbila u visinu s. Krekovi. Na čelu kolone kretao se 4, a za njim 3, pa na začelju 1. bataljon.

Toga dana Brigadu je napustio Savo Brković, rukovodilac Politodjela, jer je raspoređen na novu dužnost. Na njegovo mjesto CK KPJ odredio je Vasu Priju.

Položaje prema Košuru držale su 6. istočnobosanska i 7. krajiška brigada, vodile vrlo žestoku borbu i obezbjeđivale pokret i desni bok 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Pokret od Krekova od kojeg je vodila samo jedna pješачka staza preko Milin Klada, uz Hrčavku, i dalje preko Debele Ravni i Katuništa do Lučkih koliba, bio je vrlo težak i naporan. Cijelu noć 7/8. Brigada je bila u pokretu. Tamna noć je obavijala čitavu Zelengoru. Konji su posrtali i padali. Da bi ubrzali pokret, borci su rastovarili konje i na leđima nosili oruđa i sanduke municije i po nekoliko stotina metara. Kad posustane prvi, teret preuzima drugi. Pa-

³³⁸ Peko Dapčević: članak, *Sutjeska*, knj. 1, str. 81.

dali su pod teretom, ali nisu dozvolili da jedinice ostanu bez teškog naružanja i municije. Vrijeme je prolazilo, a kolona je vrlo sporo savladavala uzbrdicu Debele Ravni i Katuništa. Sa začelja se, duž kolone, prenosila preko veze komanda »Lakše čelo« a sa čela »Brže začelje«, i tako naizmjenično. Te noći brigada je savladala visinsku razliku od 900 metara i prošla svega 15 km.

Kada je čelo kolone oko 10 časova 8. juna izbilo na ivicu šume i popelo se na plato Ružinog Polja, naišlo je na čist, nepošumljen prostor. Desno se protezao greban Trebova, a lijevo greben Zelengore. Bio je vedar i lijep sunčan junski dan. U tom momentu nadletio je neprijatelj izviđački avion »roda«, a nešto kasnije grupa njemačkih aviona »štuka«, koja se, sa zaglušujućim sirenama i bombama, sručila na brigadnu kolonu. Do kraja dana cijela Brigada se prikupila u širem rejonu Lučkih Koliba.

Istog dana 1. proleterska i 4. crnogorska brigada sukobile su se sa neprijateljem kod Crnog Jezera i na kosi Bovan, koji je htio po svaku cijenu da spriječi dalji prodor Operativne grupe. Bez obzira na bombardovanje i mitraljiranje, bataljoni 3. krajiške brigade su u skokovima produžili pokret. Prvi i 3. bataljon 3. krajiške ubačeni su u borbu i, u prvom naletu, zbacili Nijemce sa Planika (k. 1795), povezali se sa 1. proleterskom brigadom i obezbjedili lijevi bok Divizije. Vrlo jak pritisak Nijemci su vršili sa Kozje strane (tt 2014) i Orlovače (k. 1960), ali nisu uspjeli odbaciti bataljone. Zadatak 3. krajiške i 1. proleterske brigade bio je: po svaku cijenu održati dostignute položaje, obezbjediti ostalim brigadama da izađu na Zelengoru i, na taj način, stvoriti uslove za dalji prodor prema Miljevini.

Do kraja dana u sastav 3. krajiške stigao je 2. bataljon, koji je držao položaje prema Magliču. Brigada se 9. juna zadržala na istim položajima. Prvi i 3. bataljon nalazili su se na položajima Ljubin grob - Planik - Javorak (k. 1588), a 2. i 4. u rejonu Lučkih Koliba. Toga dana neprijateljeva avijacija bila je vrlo aktivna. Nijemci su osjetili da je partizanska kolona izmakla iz Sutjeske. Obruč na njoj nije bio sasvim zatvoren. Zato su ulagali nove napore da zatvore obruč na Zelengori. Počela je da djeluje i njemačka artiljerija, u početku slabije, a kasnije sve jače. Nadlijetala je eskadrilom bombardera i izručivala smrtonosni teret. Nikad od tada Brigada nije trpila tako snažne udare avijacije. Preduzete su rigorozne i svestrane mjere maskiranja, kako bi jedinice imale što manje gubitaka. Od bombardovanja su poginuli: politički komesar čete Nikola Trikić, desetar Branko Batinica i Pero Draguš, borac i bolničarka Draginja Bajić. Četiri borca ranjena su teže, a 2 lakše. Ranjen je lakše i komandant 1. bataljona Milan Atlagić. Drugi i četvrti bataljon bili su u nešto povoljnijem položaju, jer su bili u rezervi i nalazili se u pošumljenom rejonu. Dok su njemački avioni kružili iznad položaja Brigade, iznervirani komandant 2. bataljona, Nikola Pečanac, naslonio je puškomitraljez na rame borca Nikole Kecmana, gađao i oborio jedan njemački avion.³³⁹ U popodnevnim časovima neprijatelj je pokušao da odbaci 1. i 3. bataljon sa Planika i k. 1615, ali nije imao uspjeha.

³³⁹ Ilija Radaković: *Hronika 3. krajiške brigade*, str. 80.

Istovremeno su Nijemci bezobzirno vršili jak pritisak na desni bok i položaj jedinica 1. divizije iz rejona Košute (tt 1871) i k. 1775, ali su svaki put bili odbijeni.

Sve snage Glavne operativne grupe, izuzev 3. i 7. divizije i Centralne bolnice, prikupile su se na uskoj prostoriji: Lučke Kolibe, Zamršten, Vrbničke Kolibe, Ljubin grob, Javorak. Avionske bombe od 200 i više kilograma i artiljerijske granate prosto su izrovale omeđenu prostoriju. Najviše su stradale bolnice i pozadinski dijelovi koji su se nalazili oko Lučkih Koliba.

Devetog juna ranjen je i vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito.

Nijemci su 9/10. juna ovladali stazom koja iz doline Sutjeske, preko Krekova, između Košura i Ozrena, vodi preko Hrčavke za Lučke Kolibe. Radi toga je 7. divizija sa oko 600 ranjenika i bolesnika, 10. juna, prošla između Ozrena i Pleća i, uz Usovački potok, prešla greben, spustila se u Hrčavku a zatim krajem dana izbila na Javorak, uglavnom, bez borbe, i stigla na Lučke Kolibe.³⁴⁰

Nijemci su svakog dana izdavali biltene o toku operacije »Svare«, iz kojih se vidi da su naročitu važnost pridavali položajima na Košuru i neposrednoj mogućnosti za zatvaranje »kazana« na Sutjesci. To se očito vidi iz dijelova izvještaja komandanta borbene grupe »Gertler« o borbama od 2. do 12. juna, koji kaže:

»Afa osnovu divizijske zapovjesti... preuzeo sam borbenu grupu obrazovanu od bataljona III/738, 11/734, 1/738... 2. 6. u 20 časova«. ...

... Situacija je bila sledeća:

111/736 bio je angažovan na Košuru, kota 787, zapadno od zavoja Sutjeske i morao je da izdrži jači pritisak neprijatelja iz južnog i zapadnog pravca. Kota Košur je bila ključna tačka za zatvaranje doline Sutjeske i Hrčavke i puta u pravcu Vrbniče. 1/736 čiji je komandant major Henčel stigao istovremeno kad i ja, bio je angažovan da delovna obezbeđuje desni i levi bok 111/738... «

»U ranim jutarnjim časovima (3. jun, primjedba S.T.) između 5,00 i 6,00 časova neprijatelj je iskoristio loše vreme i gustu maglu i izvršio napad na sve položaje III/738, 11/734, sa očiglednom namerom da obuhvati desni otvoreni bok 111/736... Odbijeni su svi napadi na Košur... «

»Po naređenju Štaba divizije borbenoj grupi je dodeljen i potčinjen 1/750. Bataljon je imao zadatak da smjeni 11/734 da bi ga oslobodio za napad na desnom krilu grupe, radi zatvaranja postojeće breše na obruču. ... «

»5. 6. neprijatelj je uputio najbolje opremljene elitne jedinice da izvrši napad i proboj prema koti Košur i 819 (Borovno, primjedba S.T.). Već u 2,00 časa počela je neuobičajeno jaka minobacačka i topovska paljba. Ponovljenim napadima na Košur i k. 819, neprijatelj nije postigao uspjeh. Tek posle nekoliko napada uspio je da u 6,30 časova zauzme k. 819 (Borovno, prim. S.T.). Najteži napad imao je da izdrži 111/738 (položaj Košur prim. S.T.). On je pod komandom majora Strejera potpuno izvršio svoj zadatak, da po svaku cenu drži kotu. Gubitak kote imao bi nesagledive

³⁴⁰ Gojko Nikoliš: *Memoari*, S. N. Liber, Zagreb, 1980. godine.

posledice. Zato taj uspeh u odbrani treba smatrati apsolutno pozitivnim U njegovim teškim borbama 111/738 su znatno podržavale 1. i 3. četa 1/734... »³⁴¹

Komandant njemačke 118. divizije upozorio je u 19,30 časova da treba računati sa novim napadima na grupu »Gertler« u rejonu Košura. Zato je trebalo zauzeti Krekove, presjeći stazu prema Milin Kladama i ovladati Ozrenom (k. 1405) i Milin Kladama (k. 1001).

U izvještaju se o ovim borbama kaže:

»Grupi su stajali na raspolaganju 1/750, 8/750, 12/738. Posle dobre vatrene pripreme vazduhoplovstva i art. podrške u rejonu Milin Klade - Ozren, krenuli su u kasnim popodnevnim časovima (9. 6.) u napad prema Milin Kladama - Ozren - Krekovi... «

»Posle uspešnog dovlačenja teškog naoružanja... nastavljen je napad u 17,30 časova. Posle dobrog napredovanja znatno se pojačao otpor neprijatelja na zadnjim strmim padinama Milin Klade - Ozren. Težak teren naročito ispred 1/750, strmi klanci, stenovite padine i gusto prašumsko šipražje usporilo je zauzimanje grebena do mraka... «³⁴²

Ozren su odbranili dijelovi 10. hercegovačke brigade i 1. bataljon 6. istočnobosanske brigade.

Potpukovnik Gertler dalje piše:

»... 10. 6 ' u 10,30 časova nastavljen je napad posle ponovne vazduhoplovne pripreme. Posle veoma otežanog napora i uspešnog penjanja 1/750 je sa 2. i 3. četom dostigao u 14 časova greben Milinklada... «

»... Istovremeno 8/750 je u 14 časova dostigla k. 1405 - Ozren posle izvanredno savladanog uspona... «³⁴³

Tako je tek, 10. juna oko 22. časa, borbenoj grupi »Gertler« pošlo za rukom da uspostavi vezu sa borbenom grupom »Anaker« i da zatvori brešu na Sutjesci između Ozrena (k. 1405) i Vilenjaka (tt 1764) i, na taj način, prekine neposrednu vezu između Prve operativne grupe i 3. udarne divizije, koja je ostala na desnoj obali Sutjeske. Treća divizija se 13. juna sa dijelom snaga probila kroz njemački obruč na odsjeku Košur - Ozren - Vilenjak. Njeni dijelovi, ranjenici i bolesnici iz Centralne bolnice, ostali su na vječitou straži u dolini Sutjeske.

Borbe na Zelengori i proboj prvog obruča

Čim je doznao da jedinice 1. proleterske divizije prelaze Sutjesku i da prolaze između Košura i Ozrena prema Lučkim Kolibama, komandant njemačkih snaga general Liters odlučio je da zatvori obruč na Zelengori i da spriječi dalji prodor 1. divizije na sjever. Odmah je naredio da se 369. legionarska divizija prebaci kamionima iz rejona Celebića na komunikaciju Kalinovik - Foča. U vezi s tim, komandant 369. divizije uputio je pukovsku borbenu grupu »Vertmiler« u sastavu dva ojačana bataljona 369. puka prema Vrbnici, a borbenu grupu »Fišer«, koju su sačinjavali glavnina 370. puka i četa tenkova, preko Kalinovika i Ošljega došla ka Konjskim vodama - k. 1441, da što prije izbije na Veliku košutu

³⁴¹ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 93.

³⁴² Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 93.

³⁴³ Isto.

i Lučke Kolibe i zatvori izlaz iz Hrčavke. Međutim, to je već bilo kasno. Prije nego što su Nijemci stigli, jedinice 1. i 2. divizije već su bile izbile na plato Zelengore.

Pošto nisu uspjeli zatvoriti obruč na Sutjesci, Nijemci su zatvorili obruč na Zelengori i na komunikaciji Kalinovik - Foča, na dva uzastopna pojasa odbrane. Prvi na liniji Duboki Do (k. 1970) - Videž (k. 1875) - Balinovac - Grebac (k. 1389) - Vrbnica - Oštra Glava (tt 1392), sa težištem u rejonu Balinovac, a drugi na komunikaciji Kalinovik - Foča, sa težištem na Vratle (k. 1181) - Nozdre (k. 757).

U rejonu Bavan, odbranu je organizovala borbena grupa »Hene«, sastava 1. bataljon 370. puka i 11. četa 369. puka. Desno na odsjeku Videž - Ljeljin borbena grupa »Fišer«, a lijevo borbena grupa »Vertmiler« na položajima Ostružničko brdo (k. 1298) - Grebac (k. 1380), oslanjajući se preko s. Vrbniče na jedinice 118. divizije u rejonu Oštra Glava. Pozadi Balinovca na drugom položaju - Konjske vode - Pliješ (tt 1605) odbranu su organizovali 2. bataljon 369. i 2. bataljon 274. puka, a na komunikaciji Foča - Kalinovik, na drugom pojasu odbrane, borbena grupa 369. legionarske divizije.

Očekujući glavni udar na pravcu planina Lelija - Kalinovik, komandant 369. legionarske divizije uputio je svoju rezervu u rejon Ošlji Do, pozadi borbenih grupa »Hene« i »Fišer«, a komandant njemačkih trupa prebacio je jedan bataljon 724. puka 104. lovačke divizije u rejon Jeleča da bi što čvršće zatvorio obruč u rejonu Miljevine.³⁴⁴ Istovremeno, naredio je da se avio-dejstva koncentrišu na podršku 369. divizije. U njemačkim izvještajima za vrijeme borbe od Balinovca do Miljevine o upotrebi avijacije, pored ostalog, stoji: »... . dejstvovalo se neprekidnim borbenim naletima«.³⁴⁵

Komandant njemačkih trupa, general Liters, nalazio se u Miljevini, a komandant 369. divizije general Najdhold poželio je da osmatra završetak operacije i uništenje jedinica Glavne operativne grupe, i najavio svoj dolazak na Balinovac.

U takvoj situaciji bataljoni 1. proleterske brigade, krenuli su u ranu zoru 9. juna iz rejona Ljubin grob - Vrbničke kolibe u pravcu Balinovca. U rejonu Bavan, naišli su na organizovanu odbranu i jaku artiljerijsku, minobacačku i mitraljesku vatru borbene grupe »Hene«. Pokret jedinica otkrila je njemačka izviđačka avijacija, posle čega je usledio nalet eskadrila, koje su izručivale smrtonosne terete. Desno, položaje na Velikoj košuti (k. 1871) i (k. 1775), držala su dva bataljona 2. proleterske brigade, koji su ranije posjeli ove položaje i odbili napad borbene grupe »Vertmiler« s pravca Vrbniče i, na taj način, obezbjeđivali desni bok Glavne operativne grupe. Poslije podne vođena je vrlo žestoka borba. Nakon viščasovne borbe razbijena je borbena grupa »Hene«. U isto vrijeme primjećene su jake neprijateljeve kolone sa tenkovima, koje su podilazile Konjskim vodama. Na kraju dana je 2. bataljon 738. puka njemačke 118. divizije izbio preko Zelengore na Kozje strane (tt 2014)

³⁴⁴ Izvještaj njemačkog Štaba za vezu, Zbornik, tom 4, knj. 14. br. dok. 151, str. 336.

³⁴⁵ Izvještaj njemačkog komandanta za Jugoistok, Zbornik, tom 2, knj. 9 - II dio, br. 11, str. 458.

i Orlovac (k. 1950).³⁴⁶ Prijetila je opasnost da se Nijemci sa grebena Zelengore sruče na lijevi bok 1. proleterske divizije u rejon Ljubin grob - Vrbničke kolibe. Prema njima položaje su držali 1. i 3. bataljon 3. krajiške brigade.

Nijemci su teško podnijeli gubitak Bavana. U depeši koju je povodom toga poslao komandant njemačke 369. divizije se kaže:

»Ogorčen sam zbog napuštanja k. 1642. Naredio sam borbenoj grupi »Fišer« da 10. juna, sa jednom bataljonom izvršio napad »u jutarnjem mraku« - u rasvet, na Videž, a borbenoj grupi »Hene« da ponovo zauzme Bavan, k. 1642.«³⁴⁷ A general Liters koji se nalazio u Miljevini i neposredno rukovodio operacijama, u naredenju kaže:

»... *Nijedan čovek sposoban za vojnu službu ne sme živ da napusti obruč*«.™

U takvoj situaciji komandant 1. proleterske divizije Koča Popović, pošto je saslušao prijedloge potčinjenih, procjenio situaciju i zaključio da bi dalje zadržavanje jedinica na tako uskom prostoru bilo gubljenje dragocjenog vremena, što bi omogućilo protivniku da se organizuje i još bolje učvrsti odbranu, a sem toga iziskivalo je još veće i nepotrebne žrtve, odlučio je da sa svojom divizijom krene u proboj, na osnovu već ranije donijete zamisli u Vrhovnom štabu, opštim pravcem: Balinovac - Miljevina i dalje na sjever. Pošto toga dana nije radila radio-stanica Vrhovnog štaba, u 16,30 časova izvjestio je Štab 2. proleterske divizije da sa 1. proleterskom divizijom kreće u proboj. Samim tim, Štab 1. proleterske divizije preuzeo je na sebe svu odgovornost jer nije čekao saglasnost Vrhovnog štaba. Poruka Štabu 2. proleterske divizije je glasila:

»Potrebno je da vašim snagama odmah zatvorite pravce: od Bošćije Glave, Javorka, Zelengore. Delovi 3. krajiške brigade krenuće sa tih pravaca u toku noći ne čekajući smenu.«³⁴⁹

Razbijanje neprijatelja na Bavanu, i uspjeh 1. proleterske brigade, još više su podstakli Štab 1. proleterske divizije da što prije izvrši proboj. U 23 časa Štab 1. divizije poslao je izvještaj Vrhovnom štabu, u kojem kaže:

»*Resili smo da sa 1. proleterskom i 3. krajiškom izvršimo prodor ka severu... Smatramo da našim zadržavanjem ovdje ne stvaramo povoljnu situaciju... Mi smo vam u toku dana javili da mislimo doneti ovakvu odluku i tražili smo hitne direktive. Međutim, pošto vezu sa vama nemamo, smatrali smo da treba odlučivati brzo i odluku sprovesti odmah...*»³⁵⁰

³⁴⁶ Izvještaj njemačkog Štaba za vezu, Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 147, str. 329.

³⁴⁷ Izvještaj 369. legionarske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 148, str. 331, i tom 12, knj. 3, br. dok. 91, str. 361.

³⁴⁸ Naredenje komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, tom 2, knj. 9 - II dio, br. dok. 10, str. 457.

³⁴⁹ Obavještenje Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 12, str. 29; br. dok. 12, str. 20 i AVII k. 706a f.5, br. dok. 45.

³⁵⁰ Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, tom 4, knj. 14, dok. br. 13, str. 32.

U prvo vrijeme u Vrhovnom štabu smatralo se da sa probojem treba pričekati bar još jedan dan. Kasnije se ispostavilo da je komandant 1. proleterske divizije pravilno procijenio situaciju i da je proboj izvršen u pravom momentu. Da se čekalo još jedan dan, neprijatelj bi posjeo Balinovac, a vjerovatno i Bavan, jačim snagama koje su već bile na maršu i trebalo da stignu na položaje do 10 časova. Pošto toga dana nije bilo radio-veze sa Vrhovnim štabom, komandant 1. divizije poslao je izvještaj po kuriru tako da Nijemci, koji su bili otkrili radio-šifru Vrhovnog štaba, nisu ništa znali o pripremama za proboj.

Kao i ranije, u sličnim prilikama, u jedicama 3. krajiške u toku 9. juna izvršene su temeljite pripreme za predstojeće borbe. Pored ostalog, pratećim vodovima naređeno je da zakopaju teško naoružanje, s tim da posluge povade i sa sobom ponesu zatvarače, kako bi borci bili što pokretljiviji. Bili su to teški trenuci za svakog borca i starješinu Brigade. Rastati se s teškim naoružanjem, dobijenim životima i krvlju najboljih boraca, nije bilo lako. Ali, drugog rješenja u tom momentu nije bilo. Naređenje se moralo izvršiti. A kako je borcu i junaku bilo teško ostaviti oružje, govore i stihovi našeg velikog pjesnika Njegoša koji je kroz usta Mandušića Vuka lijepo prikazao raspoloženje borca kad se rastaje od voljenog oružja:

»Ža' mi ga je ka' jednoga sina
Ža' mi ga je ka' brata rodnoga... «

Iako su u prethodnim jednomjesečnim borbama i marševima bili iscrpljeni i gladni, borci 3. krajiške brigade bili su svi do jednog raspoloženi za borbu. Vjerovali su u snagu svoga oružja i pobjedu. Pratili su borbu 1. proleterske brigade i jedva čekali da krenu. Jednodnevni predah u rejonu Lučkih koliba, poslužio im je da prikupe što više snage i krenu u proboj. Do tada borci nisu imali potrebe da jedu konjsko meso. Vrijedni intendanti i ekonomski postarali su se na vrijeme da prikupe više rezervi i potjeraju izvjestan broj volova iz rejona Sandžaka. Problem je bio kako hranu pripremati, doturiti na položaj i podijeliti je borcima.

U prvi sumrak 9. juna, 3. krajiška je krenula pored Vrbničkih koliba i tek u zoru 10. juna izbila pred Balinovac. Iako kratak po broju pređenih kilometara, to je bio do tada »najduži« marš za borce 3. krajiške. Borci su se kretali krivudavom stazom, jedinom koja im je stajala na raspolaganju. Dok se kolona spustila u dolinu Vrbničke rijeke i iz nje izašla, izgubila je skoro cijelu noć. Gusta šuma i pomrčina otežavali su pokret. U koloni se nalazio i izvjestan broj teških ranjenika, bolesnika i iznemoglih boraca, koji su joj se priključili na Lučkim kolibama, a do tada bili u Centralnoj bolnici, pa je i to otežalo pokret. Oni se nisu rado odvajali od Brigade u tako teškoj situaciji.

U ranim jutarnjim časovima 10. juna, kolona je podišla Balinovcu. Do tog vremena 1. proleterska brigada glavninom snaga, bila je već ovladala dijelom neprijateljevih položaja i trpila bočnu mitraljesku i minobacačku vatru iz rejona Videž (k. 1863) i k. 1592, a artiljerijsku iz rejona Konjske vode. Tada je 1. proleterska divizija dobila zadatak od vrhovnog komandanta³⁵¹ da razbije neprijatelja na pravcu nastupanja i presječe komunikaciju Foča - Kalinovik, desno i lijevo od Jeleča.

Zadatak 3. krajiške brigade bio je, da u sadejstvu sa 1. proleterskom raščisti situaciju u rejonu Balinovac, a potom produži napad pravcem: Pliješ (tt 1605) - Vis (k. 1371) i Šiljevac (tt 1214) i izbije na komunikaciju u rejonu Jeleča. Desno, opštim pravcem: Mrčin planina - Jablanovo brdo (t 1353) - Šiljevo brdo - Rataj nastupala je 1. proleterska, a desno od nje 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada pravcem: Mrčin Klade - Ratkovac - Trebičina. Lijevo nije bilo naših snaga, tako da je lijevi

bok 3. krajiške brigade na dubini od 10 kilometara bio potpuno otvoren.

Od Jeleča do Balinovca, sa sjevera na jug, proteže se planinska visoravan Radomišlje dužine oko 9 km vazdušne linije, a širine 2-3 kilometra, sa nadmorskom visinom od oko 1200 metara, oivičena šumskom željezničkom prugom sa svih strana i rijekom Govzom sa zapada, a riječicom Oteš sa istoka. Na polovini dužine presjeca je samo jedna konjska staza, koja se između Šiljevca i Visa spušta u selo Govza. Raspoređeni po dužini visoravni, nalaze se četiri izrazita položaja: Pliješ (tt 1605), Vis (k. 1371), Šiljevac (tt 1214) i Veliki gudelj (k. 1330). Sa svih strana visoravan je oivičena vrlo strmim i krševitim padinama visokim po nekoliko desetina, pa i stotina metara, tako da joj je pristup vrlo otežan. Onaj ko drži visoravan, dominira Govzom i Jelečom i znatno utiče na položaj Miljevine. Položaj na Visu i Šiljevcu bili su isturene tačke drugog, neuporedivo jačeg i snažnijeg neprijateljevog obruča na komunikaciji Foča - Kalinovik.

Čim je raščišćena situacija na Balinovcu, 4. bataljon je zauzeo Pliješ i produžio nastupanje prema Visu i Šiljevcu. Goneći neprijatelja, 4. i 2. bataljon su ga na kraju dana zbacili sa Visa, ali su zadržani jakom mitraljeskom vatrom sa dobro organizovanih položaja ispred Šiljevca.

U isto vrijeme 1. bataljon je napadao neprijatelja prema Konjskim vodama i, baš u momentu kada je privodio akciju kraju, izvučen je iz borbe a zatim krenuo prema Šiljevcu.

Prilikom nastupanja prema Pliješu, jedinice 3. krajiške brigade u rejonu Jezero, kod prelaza preko riječice Oteša, zarobile su njemačku komoru od nekoliko desetina konja, natovarenih raznom ratnom opremom i hranom. To je intendantima omogućilo da narednih dana dobro nahrane i onako umorne i iznemogle borce. Ubijeno je 40 i ranjeno više neprijateljevih vojnika.³⁵²

U vrijeme kad su 2. i 4. bataljon podilazili Pliješu, a bataljoni 1. proleterske Jablanovom brdu, u rejonu Balinovac nalazili su se Štab 1. divizije, štabovi brigada, pozadinskih dijelova i bolnice, i trpili jaku mitraljesku i minobacačku vatru iz rejona Videža. Prema neprijatelju se nalazio 1. bataljon 1. proleterske brigade. Prijetila je opasnost da neprijatelj pojača snage na tom pravcu i ugrozi bok i pozadinu Divizije. Zato je po naređenju komandanta 1. proleterske divizije ubačen u borbu 3. bataljon 3. krajiške. Posle kratkotrajne pripreme i snažnog juriša, neprijatelj je razbijen i prisiljen na odstupanje prema Konjskim vodama, a 3. bataljon je zauzeo Videž. Time je opasnost bila otklonjena, i omogućen nesmetan dalji pokret štabovima i pozadinskim dijelovima.

Čim su 1, 2. i 4. bataljon ovladali položajima Pliješa, Štab 3. krajiške i pozadinski dijelovi jedinica krenuli su putem prema Šiljevcu, pored riječice Oteša, na spoju između 3. krajiške i 1. proleterske, jer drugog puta nije bilo. Kada je kolona izbila sjeverno od k. 1098, naišla je na Nijemce koji su se, po grupama, bezbrižno odmarali na jednoj zaravni. Bili su to dijelovi razbijenog njemačkog bataljona u rejonu Balinovca. Na čelu kolone kretao se komandant 3. krajiške brigade sa grupom ku-

³⁵² Arhiv VII, k. 712, br. reg. 22/1^1, str. 14.

rira. Nijemci ih nisu primjetili. Na brzinu je stvoren plan i formirana kombinovana četa, sastavljena od članova Štaba Brigade, kurira i boraca radnih vodova. Četa je neopaženo podišla Nijemcima na blisko odstojanje. Obasuti bombama i vatrom automatskog oružja, Nijemci su se dali u bjegstvo. Goneći ih, kolona je na kraju dana izbila na prevoj između Visa i Šiljevca i uspostavila vezu sa 1, 2. i 4. bataljonom. Veći broj poginulih Nijemaca ostao je na ovoj maloj planinskoj zaravni. Zarobljen je jedan oficir i jedan podoficir. Zaplijenjen je skoro sav ratni materijal ove grupe, veće količine municije i sedam radio-stanica.³⁵³

Vrhovni komandant je 11. juna naredio 1. proleterskoj diviziji,³⁵⁴ koja je bila sastava: 1. proleterska, 3. i 7. krajiška, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada, da 12. juna oko 21 čas napadne neprijatelja na odsjeku Jeleč - Rataj - Trebičina, da ovlada linijom Jabuka - Mrežica i uhvati se grebena Jahorine, a 2. divizija da nastupa preko Lelije i Bje-limića za Umoljane. Već u 6,45 časova istog dana, na prijedlog Štaba 1. proleterske divizije Vrhovni štab je promjenio odluku i naredio 2. diviziji³⁵⁵ da, čim razčisti situaciju oko Balinovca i Konjskih voda, nastupa za 1. divizijom u pravcu Miljevine. Čim su 4. crnogorska i 7. krajiška brigada izbile u visinu Balinovca, smjenile su 3. bataljon 3. krajiške na položaju Videž. Odmah pošto je smijenjen, bataljon je krenuo za brigadom i krajem 11. juna izbio pozadi prevoja, između Visa i Šiljevca, kao rezerva Brigade.

Tada je raspored Brigade bio ovakav: na desnom krilu prema Šiljevcu 2. bataljon, do njega 4, a lijevo do njega, prema Visu, 1. bataljon. Pozadi njih 3. bataljon, Štab Brigade i pozadinski dijelovi. Desno, u visini Trebična glavica - Stubice nalazila se 1. proleterska brigada.

Borbe za Vis i Šiljevac i proboj obruča na Miljevini

Vrhovni štab i Štab 1. proleterske divizije nastojali su da jedinice 1. divizije što prije razbiju neprijatelja i otvore brešu na Miljevini za prolaz ostalih snaga. Pred 3. krajiškom stajali su vrlo krupni zadaci. Trebalo je likvidirati neprijatelja na jako utvrđenim položajima na Visu i Šiljevcu, zauzeti Jeleč i presjeći komunikaciju Foča - Kalinovik na odsjeku Stolovi (k. 860) - Mala stijena (tt 1148), i obezbjediti lijevi bok svih jedinica.

Cio dan 11. juna vršene su temeljite pripreme za napad na Vis i Šiljevac, pored ostalog, i zato što napad danju zbog dejstva neprijateljeve avijacije nije dolazio u obzir. Sa polaznih položaja Zagorice - Čardačina, napali su 2, 4. i 1. bataljon. U međuvremenu, neprijatelj je snagama do jednog oslabljenog bataljona iz doline Govze, pored Sokoline, izbio na visoravan i zaposjeo ponovo Vis, i to bez borbe. Učinjena je velika greška što su 2. i 4. bataljon prethodnog dana po naređenju napustili Vis, radi čega ga je trebalo ponovo osvajati.

Pred zalazak sunca, 3. bataljon je dobio zadatak da, koristeći se pošumljenim zemljištem, izađe na visoravan u rejon Radomišlje, zaobiđe

³⁵³ Nikola Karanović, *Zbornik 3. krajiška*, str. 415.

³⁵⁴ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 266.

³⁵⁵ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 267.

neprijatelja i napadne ga s leđa. Vrijeme za početak napada za sve bataljone, po naređenju komandanta Brigade, bilo je onog trenutka kad 3. bataljon sa 3 crvene rakete dà znak za napad. Trebalo je savladati veliku visinsku razliku i popeti se kozjom stazom na visoravan i zaobići neprijatelja. Čim je primio naređenje, komandant bataljona okupio je cio bataljon, izdao zapovjest i ukazao na cilj i značaj akcije.

Kad je bataljon krenuo, sunce je već bilo zašlo i padao je sumrak. Na čelu bataljona kretala se 1, za njom 2, pa 3. četa. Da bi zašao neprijatelju iza leđa, bataljon se puna 3 kilometra kretao istim putem kojim je prije nekoliko časova došao. Tada je nastalo pravo veranje uz obrasle i krševite stijene. U najvećoj tišini, borci su se vrlo često držali jedan za drugog, a kolona se kretala polako naprijed.

Kad je čelo bataljona izbilo na ivicu jedne velike padine, na kilometar i po južnije od Visa, ukazala se visoravan Radomišlje. Bilo je mnogo vidnije. U rejonu Visa nalazio se njemački logor, osvijetljen električnim svjetlom preko agregata, koji je stvarao jaku buku. Muzika je svirala Hitlerove marševe. Na horizontu je primjećen njemački stražar koji se kretao po ivici stijene. Brzo je, bez metka, savladan. Sve je to omogućilo bataljonu da postigne potpuno iznenađenje.

Komandant bataljona izdao je dopunsku zapovjest. Prva četa dobila je zadatak da, pored napuštenih koliba u rejonu k. 1399 izbije na ivicu zapadne stijene, koja se spušta u r. Govzu, zaobiđe neprijatelja i napadne ga. Treća četa da napadne Vis, a 2. četa, bez jednog voda, da se okrene frontom prema jugu (k. 1519) i obezbjedi leđa, odnosno pozadinu bataljona. Jedan vod ostao je u rezervi štaba bataljona. Tako je obruč oko Nijemaca bio potpuno zatvoren. Kroz gustu travu koja je ličila na debeli tepih, čete su podišle neprijatelju na domet bacanja ručnih bombi.

Znak za početak juriša dat je ispaljenom crvenom raketom u centar njemačkog logora. Uraganska vatra iz 27 puškomitraljeza i nekoliko mašinki, i veliki broj ručnih bombi sručili su se na Nijemce. Za nekoliko minuta bio je riješen ishod borbe. Otpor su pružale samo dva puškomitraljeska odjeljenja na pravcu 3. čete, koje su jedan vod pod komandom komesara čete Boža Jeličića i vodnika Miše Radulovića vrlo brzo likvidirali. Nastao je pravi krkljanac. Borci su se izmješali sa Nijemcima. Svjetlo je ugašeno, pa je za kratko nastala pomrčina. Ispaljene su 3 crvene rakete u pravcu Štaba Brigade - znak za opšti napad ostalih bataljona.

Samo u prvom jurišu, na samoj zaravni Visa, ubijeno je 25 njemačkih vojnika i 2 oficira. Zatim je nastala potjera za razbježalim Nijemcima koji su se, koristeći se pomrčinom i opštom gužvom, probijali pojedinačno i u malim grupicama u sve strane. Mnogi od njih, u opštoj panici, pometnji i mrkloj noći, našli su rješenje skakanjem niz strme stijene Osoja između Visa i Sokoline.

Zaplijenjene su velike količine ratne opreme i hrane: 2 minobacača, 4 teška mitraljeza, 14 puškomitraljeza M 42 (brzi »šarac«), 4 radio-stanice, od kojih jedna za vezu između viših štabova, nekoliko neraspakovanih sanduka potpuno novih pušaka - kratki karabin, telefoni, poljski kabl i veće količine hrane i municije. Pored ostalog zaplijenjeno je mnogo odećne opreme, potpuno novih planinskih cipela, djevojačkog ruha

kojeg su Nijemci pljačkali po crnogorskim, bosanskim i hercegovačkim selima, vezenih košulja i marama, lanenih čaršava, džempera, pulovera, čarapa, natikača, rukavica, šalova i drugih sitnih stvari. Novi »šarci« M 42 zadržani su u četama, a 7 starih »šaraca« M-38 predati su 3. bataljonu 7. krajiške brigade, narednog dana kada je smjenio 3. bataljon 3. krajiške brigade na Visu. Stare puške zamjenjene su potpuno novim, a ove su isprebijane i spaljene. Problem ishrane bio je ovim plijenom riješen. Intendanti su veselo trljali ruke.

Poslije zauzimanja Visa, 1, 2. i 4. bataljon počeli su napad i uspješno su izvršili zadatak. Pošto su slomili otpor u rejonu Šiljevca, produžili su nastupanje i izbili na liniju Stolovi - Jeleč i dalje na lijevu obalu bezimenog potoka do s. Drače, gdje su dočekani jakom mitraljeskom, minobacačkom i artiljerijskom vatrom. Nijemci su taj odsjek fronta pravovremeno dobro utvrdili i najjače objekte posjeli jakim pješadijskim snagama, koje su podržavali tenkovi i avijacija.

Noću, 12/13. i 13. juna borbe su vođene nesmanjenom žestinom. Smjenjivali su se obostrani napadi i protivnapadi. U jednom od juriša, 1. i 2. bataljon zaplijenili su 5 topova, nekoliko tenkova i drugo naoružanje. Međutim, Nijemci su izvršili protivnapad jačim snagama i povratili plijen.³⁵⁶

Trinaestog juna u zoru u Štab 3. krajiške brigade, koji se nalazio u rejonu Zagorice, došao je drug Tito s povezanom ranjenom rukom i štapom u zdravoj ruci. Pošto je primio raport od komandanta Brigade Nikole Karanovića, naredio je da se pruži pomoć trojici ranjenika na koje je naišao, koje je neko ostavio na nosilima. Ranjenici su odmah preneseni u brigadnu bolnicu. Vrhovni komandant, pošto je saslušao izvještaj komandanta Brigade o borbama prethodnog dana, tj. o situaciji na odsjeku 3. krajiške, rasporedu i jačini neprijatelja, stanju u Brigadi i raspoloženju boraca, upoznao je Štab Brigade o situaciji na istočnom frontu. Očito raspoložen, Tito je tek tada primjetio kazan u kome se nešto kuvalo. Osmjehnuo se i rekao: »Vi, izgleda, ne samo da se dobro tučete, nego, vidim, da se i dobro hranite«. Ne čekajući odgovor komandant Brigade, intendant Đuro Bajić i kuvar Iljuš ponudili su vrhovnog komandanta porcijom napola kivanog mesa i čorbom. Na polasku Tito je naredio da Brigada ostane na istim položajima, obezbjedi lijevi bok ostalih jedinica i što čvršće veže neprijatelja, kako bi stvorena breša, u rejonu Miljevine, ostala potpuno slobodna dok i posljednja jedinica Glavne operativne grupe ne pređe put Foča - Kalinovik.

Vrlo snažnim pritiskom i energičnim jurišima u borbama za s. Ocrkavlje - Stolovi (k. 869) - s. Jeleč, 3. krajiška brigada je privukla na sebe glavne snage Nijemaca koje su spriječavale proboj Operativne grupe na Miljevini i, na taj način, olakšala 1. proleterskoj, 6. istočnobosanskoj i Majevičkoj brigadi da lakše izvrše proboj na pravcu s. Rataj - Nozdre (k. 657).

Po naređenju vrhovnog komandanta³⁵⁷ od 12. juna u 3 časa, 4. crnogorska proleterska brigada stigla je u s. Omeragiće i Zagoricu, sa zatomkom da smijeni 3. i 4. bataljon 3. krajiške. Do smjene nije došlo jer

³⁵⁶ Nikola Karanović: *Zbornik 3. krajiška*, knj. 1, str. 417.

³⁵⁷ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 265.

je 4. crnogorska dobila u međuvremenu drugi zadatak. Umjesto crnogorskog, 3. bataljon 3. krajiške smjenio je 3. bataljon 7. krajiške³⁵⁸ na položajima Vis i, na taj način, preuzeo zadatak da obezbjedi pozadinu 3. krajiške brigade. Čim je smjenjen, 3. bataljon 3. krajiške spustio se sa Visa i posjeo položaje na desnoj obali r. Govze, na lijevom krilu Brigade.

U isto vrijeme kada su borbe na frontu Brigade bile najžešće i sve njene jedinice angažovane u borbi, iznenada je u njenoj pozadini nastala vrlo složena i teška situacija. Stigao je kurir 4. crnogorske proleterske brigade i izvijestio Štab da su Nijemci, nastupajući iza jedinica 2. proleterske divizije, ponovo zaposjeli visoravan Radomišlje, zauzeli Vis (k. 1317), na kome je prethodnog dana ostao 3. bataljon 7. krajiške, koji se povukao sa Visa da o tome nije obavjestio Štab 3. krajiške brigade, i podišle Šiljevcu. Nakon nekoliko minuta došlo je do okršaja između Nijemaca i 2. čete 3. bataljona 3. krajiške, koja se nalazila u rezervi bataljona, u rejonu puta na prevoju između Visa i Šiljevca, koju su Nijemci iznenadili. Pošto je bio na lijevom krilu borbenog rasporeda, stepenom unazad, cio 3. bataljon obrnuo je front. Jedinice su postepeno i iz pokreta, kako je koja stizala, prihvatale borbu. Došlo je do vrlo oštne borbe. Snažnim protivnapadom 3. bataljona zaustavljen je dalji pokret neprijatelja. U prvom sudaru poginuo je komandir 2. čete Nikola Vraneš, a ranjen komandant bataljona Savo Trikić. Iz stroja je izbačeno još nekoliko boraca. Pošto se nalazio u neposrednoj blizini, komandu nad bataljonom preuzeo je komandant brigade Nikola Karanović. Na frontu je ostavio slabije snage, a glavninom bataljona obuhvatnim dejstvom s sjeveroistoka u nezadrživom jurišu 3. bataljon je ponovo zauzeo Vis i, na taj način, otklonio opasnost. Nijemci su se dali u bjegstvo, a na predlini između Visa i Šiljevca, ostavili su brojnu opremu i naoružanje. Zaplijenjeno je oko 30 konja natovarenih hranom i opremom, 3 minobacača, 2 teška mitraljeza, nekoliko radio-stanica, oružje i municija.

Samo na sektoru 3. bataljona u dvodnevni borbama za Vis i Šiljevac, ubijeno je 118 njemačkih vojnika, od kojih 8 oficira, a 12 ih je zarobljeno. Gubici 3. bataljona bili su: 5 poginulih i 12 ranjenih. Bila je to jedna od najuspješnijih borbi 3. bataljona i 3. krajiške brigade u petoj ofanzivi.³⁵⁹

Štab 3. krajiške brigade je, da bi izvršio u potpunosti naređenje Vrhovnog komandanta naredio 13. juna 4. bataljonu da ovlada dijelom puta Foča - Kalinovik, između Male Stijene (tt 1148) i Vratle, i ovlada Malom Stijenom. Naređenje štabu bataljona prenio je zamjenik komandanta Brigade, Vlado Bajić. Na taj način bio bi još bolje obezbjeđen lijevi bok Glavne operativne grupe i nesmetan prelaz preko komunikacije u rejonu Miljevine. Međutim, u momentu kada je bataljon podilazio Maloj Stijeni i čelom kolone izbio u rejon puta, s pravca Kalinovika stigao je jedan njemački bataljon, s artiljerijom i 6 tenkova.³⁶⁰

Do tada na desnom krilu 1. proleterska brigada, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada slomile su noću 12/13. juna otpor neprijatelja, probile obruč i ovladale dijelom komunikacije Budanj - Ocrkavlje.

³⁵⁸ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 268.

³⁵⁹ AVII, k. 712, br. reg. 22/1-4.

³⁶⁰ Zbornik, tom 2, knj. 9, str. 270.

U međuvremenu, Štab 3. brigade naredio je 4. bataljonu da odustane od zadatka i da se prebaci na desnu obalu Govze. Iako se u to vrijeme nalazio u neposrednoj blizini i prikupljen, neprijatelj nije u prvo vrijeme primjetio prisustvo 4. bataljona. Međutim, kad je 4. bataljon prešao bezimenu potok i kretao se u četnim kolonama od s. Drače prema Govzi, primjetili su ga Nijemci i napali. Bataljon je trpio jaku minobacačku i artiljerijsku vatru i udare avijacije. Poginulo je i ranjeno nekoliko boraca.

Za to vrijeme 1. i 2. bataljon obnovili su napad na Jeleč, ali bez uspjeha. Neprijatelj je izvršio protivnapad i ubacio u borbu svježe snage, tako da se 1. bataljon, pod ubitačnom vatom, morao povući na desnu obalu Govze. U isto vrijeme dijelovi 7. banijske divizije i 7. krajiške brigade vodili su vrlo žestoku borbu sa borbenom grupom »Fišer« i »Šper« u rejonu Miljevine, na odsjeku Nozdre - Ocrkavlje. Neprijatelj je nastojao da po svaku cijenu zatvori brešu i onemogućí prelaz ostalih jedinica Operativne grupe.

U prvi sumrak 14. juna, sve jedinice 3. krajiške brigade napustile su položaje i, oko 22 časa, prikupile su u rejonu Omeragići - Zagorice - Glavica (k. 1001). Poslije kraćeg odmora, Štab 3. krajiške izdao je zapovjest i formirana je brigadna kolona. Do tada su sve jedinice Glavne operativne grupe, sem 3. divizije, prešle komunikaciju Foča - Kalinovik. Uzak put, gusta i visoka stabla oko puta i velika pomrčina usporavali su pokret. U zoru je čelo kolone izbilo u visinu s. Rataja, 2 km južnije od komunikacije koju Brigada treba da pređe. Kao naručena, toga jutra bila je u dolini rijeke Bistrice gusta magla. Kad je prošla polovina kolone, magla se počela polako dizati. Nijemci su primjetili kolonu i gađali je artiljerijom i minobacačima. Na putu prema Foči i Kalinoviku isturena, su dovoljno jaka borbena obezbjeđenja. Po postupku Nijemaca moglo se zaključiti kao da nisu očekivali nailazak Brigade. Za nekoliko časova cijela Brigada bila je sjeverno od komunikacije, koju je prešla bez gubitaka. Tek što je zaštitnica prešla komunikaciju, Nijemci su je iz oba pravca tenkovima i pješadijom zaposjeli i tukli artiljerijom po koloni.

Kosama koje se blago dižu prema Jahorini, kretale su se raznovrsne kolone drugih jedinica Operativne grupe, borbeni i pozadinski dijelovi: komore i bolnice sa ranjenicima, štabovi i komande svih stepena od čete do Vrhovnog štaba. Nijemci su ih tukli artiljerijom, bombardovali i mitraljirali iz vazduha eskadrilama aviona »štuka«, »dornijea« i »henšela«, koje su poletale sa aerodroma Rajlovac kod Sarajeva. Mitraljeskim rafalom iz aviona »henšel«, pored drugih, pokošen je zamjenik komandira čete u 4. bataljonu 3. krajiške brigade Nikola Plećaš. Videći tu gužvu, vrhovni komandant je naredio komandantu 3. krajiške brigade da preduzme potrebne mjere, požuri pokret jedinica prema Jahorini i raščisti situaciju.

Iza Brigade su ostale jedinice 3. udarne divizije, sa ranjenicima i bolesnicima na besputnim i vrletnim crnogorskim i bosanskim planinama.

Do kraja 15. juna 3. krajiška brigada prikupila se u rejonu s. Kolun - s. Kratine - Hum (tt 1081) - k. 900 - s. Sokola.³⁶¹

³⁶¹ Netačan je podatak da se Brigada prebacila preko komunikacije Foča - Kalinovik noću 13/14. juna, kako to stoji u Zborniku, tom 2, knj. 9, str. 272.

Nijemci su pažljivo pratili pokrete jedinica Glavne operativne grupe poslije proboja kod Miljevine. Prema procjeni komandanta njemačkih trupa, kod Miljevine se probilo oko 4000 partizana. Pošto mu nije pošlo za rukom da ih uništi u dolini Sutjeske, na Zelengori i kod Miljevine, pripremio im je novu zamku na komunikaciji Višegrad - Sarajevo u dolini Prače. Odmah je prebacio 369. puk 369. legionarske divizije u Podgrab. Zatim je 18. juna uputio dva ojačana bataljona 738. puka i izviđački bataljon 118. divizije iz doline Sutjeske prema Ustikolini i Goraždu. Borbeni grupu 369. divizije ojačao je tenkovima iz sastava 202. tenkovskog bataljona. U rejonu Pala, Bistrice, Podgraba, Prače, Renovica i Orahovica, nalazio se bataljon ustaške brigade i bataljon 9. domobranskog puka. Na prugu Višegrad - Sarajevo upućena su i dva oklopna voza.³⁶²

Pošto je Brigada prešla komunikaciju Foča - Kalinovik, ulogu zaštitnice Operativne grupe preuzele su jedinice 7. divizije. Treća krajiška brigada pomjerila se 16. juna na prostoriju s. Donja i Gornja Bukvica i s. Kovači. Prvi i 2. bataljon, koji su se kretali na čelu kolone rastjerali su, uz put, jednu satniju domobrana i zarobili jedan bacač, nešto municije i drugu sitnu opremu. U boraca je zavladała izvjesna opuštenost. Bili su krajnje iscrpljeni poslije jednomjesečnih borbi, marševa i gladovanja. Popustila je i disciplina. Cim bi kolona zastala, borci bi polijekali desno i lijevo od puta, i odmah, zbog velikog zamora, pospali. Teško su se budili. Pošto je ova pojava na vrijeme uočena, politički komesar 1. divizije zakazao je sastanak političkih komesara i partijskih rukovodilaca brigada, »da bi pretresli problem, i moral boraca očuvali na nivou Sutjeske«. ³⁶³ Sastanak je održan na Hladnom brdu, na istočnim padinama Jahorine. Jednovremeno, Štab 1. divizije naredio je ³⁶⁴ da se jedinice organizaciono srede, popune upražnjena mjesta rukovodećeg kadra - desetara, vodnika, komandira i političkih komesara; poravna borački sastav, naoružanje, municija i drugo i, da se u jedinicama zavede red i što čvršća disciplina.

Vrhovni štab je naredio 17. juna u 10,50 časova 1. diviziji da ovlada komunikacijom Višegrad - Sarajevo na odsjeku Podgab - Renovica, i da se odmah poslije prelaska orijentiše sjeveroistočno na međuprostor Rogatica - Sokolovići u pravcu Brložnika. ³⁶⁵ Lijevo od 1. divizije na odsjeku Podgrab - Stambolčić prešle su jedinice 2. proleterske i 7. banij-ske divizije.

Štab 1. divizije naredio je ³⁶⁶ da brigade 17/18. juna, napadnu neprijatelja i pređu komunikaciju, i to:

- 3. krajiškoj na odsjeku s. Kaljani - Renovica; 1. proleterskoj na odsjeku Renovica - Pavlovac; desno od 3. krajiške 6. istočnobosanskoj i 1. majevičkoj na odsjeku Hranjen, a 7. krajiškoj lijevo od 1. proleterske.

³⁶² Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 176, str. 385.

³⁶³ Pismo političkog komesara 1. proleterske divizije, AVII, k. 706a, f. 10, dok. 1.

³⁶⁴ Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 41, str. 84/87.

³⁶⁵ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 281.

³⁶⁶ Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 44, str. 93.

U to vrijeme na odsjeku 3. krajiške odbranu je organizovao 2. bataljon 9. domobranskog puka, a desno i lijevo ostale jedinice 369. legionske divizije, koja je bila već desetkovana u borbama kod Balinovca i kod Miljevine. tim je Brigada krenula, u rejonu Kandžića Brdo (tt 1279), sukobila se s neprijateljem, koji je poslije jednočasovne borbe zbačen s položaja. Brigada je produžila pokret i noću 17/18. juna prešla put Gorazde - Renovica i ovladala grebenom (k. 1295) - Pleće (k. 1164) - Sikoli (k. 1041). Drugi bataljon, brigadna bolnica i radni vodovi bataljona, nisu prešli te noći komunikaciju. Prvi, 3. i 4. bataljon produžili su napad, zauzeli željezničku stanicu Renovica. Kao pojačanje, posadi na željezničkoj stanici stigao je oklopni voz iz pravca Prače, koji se poslije kratkog okršaja vratio nazad.³⁶⁷

U isto vrijeme bataljoni 1. proleterske brigade prešli su komunikaciju između Renovice i Pavlovca. Pri prelazu preko pruge zarobljeno je 40 domobrana i 5 Nijemaca.³⁶⁸

Međutim, desno, 6. istočnobosanska i 1. majevička nisu uspjele preći put Gorazde - Renovica, kako je bilo planirano. Dočekane su jakom mitraljeskom i tenkovskom vatrom u rejonu Hranjena, radi čega su se povukle na brdo Oštro (tt 1004).

Te noći jedinice 2. proleterske divizije prešle su komunikaciju na odsjeku Podgrab - Stambolčić, produžile nastupanje i dočepale se Romanije.³⁶⁹

Sa 2. bataljonom 3. krajiške, brigadnom bolnicom i radnim vodovima bataljona, koji prethodne noći nisu mogli preći komunikaciju u rejonu Kandžića brdo (tt 1279), nalazio se i politički komesar Brigade Simo Tadić. Oko 9 časova 18. juna neprijatelj je snagama ojačane čete, iz rejonu Hranjena, pokušao da ga odbaci, ali nije imao uspjeha. Iza 2. bataljona nalazio se 1. bataljon i bolnica 6. istočnobosanske brigade.

Cio dan vođena je borba. Naizmjenično su se smjenjivali obostrani napadi i protivnapadi. Drugi bataljon 3. krajiške i 1. bataljon 6. istočnobosanske brigade trpili su jaku artiljerijsku vatru. U nekoliko navrata nadlijetali su i neprijateljevi avioni i izručili toware smrtonosnih bombi. Neprijatelj je imao oko 45 mrtvih i ranjenih.³⁷⁰ Gubici kod jedinica 3. krajiške bili su 6 poginulih i 12 ranjenih.

Drugi bataljon sa bolnicom i radnim vodovima i 1. bataljon 6. istočnobosanske brigade prebacili su se noću 18/19. juna preko pruge Višegrad - Sarajevo i došli u sastav 3. krajiške, odnosno 6. istočnobosanske brigade.

Tako su se jedinice 1. proleterske divizije 20. juna našle sjeverno od puta Višegrad - Sokolac u ovom rasporedu:

Šesta istočnobosanska i 1. majevička brigada u rejonu s. Osovo - Šatorovići;

³⁶⁷ Bojna relacija Treće satnije oklopnih vozova, tom 4, knj. 14, br. dok. 251, str. 556-560, i fond NDH k. 57, f. 9, br. dok. 9.

³⁶⁸ AVII k. 706, reg. br. 1. 1/32-15.

³⁶⁹ Zbornik, tom 2, knj. 9, br. dok. 281.

³⁷⁰ AVII, k. 712, br. reg. 22/1^1.

Treća krajiška brigada u rejonu Zakomo - Dobrašina, 10 km sjeverno od Rogatice;

Prva proleterska brigada u rejonu Rakitnica - Vjeternik - Sokolovići, i

Sedma krajiška prema Sokolcu - s. Smrtići - s. Parževići - s. Kula. U isto vrijeme 2. i 7. divizija izbile su na plato Romanije.

Ukupni gubici svih jedinica Glavne operativne grupe i Centralne bolnice u toku bitke na Sutjesci, sređeni do kraja 1976, bili su: 7.356 poginulih. Od toga 6.753 muškarca i 603 žene.³⁷¹

Prema podacima Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba broj izgubljenih iz Centralne bolnice je oko 1.300 od 2.200, koliko ih je bilo početkom juna 1943. Poginulo je oko 200 bolničarki i oko 30 ljekara, odnosno preko 50 odsto ljekarskog kadra.³⁷²

Gubici njemačke 118. i 369. divizije i 4. lovačke brigade - jedinica koje su bile najviše angažovane u operaciji, bili su: 1071 poginuo i 1.305 nestalih i ranjenih.³⁷³ Te jedinice su bile angažovane u borbama sa jedinicama 1. proleterske divizije i 2. proleterske, 6. istočnobosanske i 1. majevičke brigade. I njemačka 1. brdska divizija, koja je vodila borbe sa 1. proleterskom divizijom oko Bijelog Polja, pretrpila je velike gubitke.

Treća krajiška brigada je na početku bitke na Sutjesci 15. maja 1943. imala 1207 boraca, od kojih je bilo 161 žena,³⁷⁴ a poslije bitke, 20. juna 1943. godine 1.084 borca, od kojih 100 žena,³⁷⁵ što znači da je u toku jednomjesečne bitke izgubila 123 borca ili svakog desetog.

Među poginulima bilo je 58 članova KPJ i 47 članova SKOJ-a, ukupno 105, ili 42% politički organizovanih boraca i starješina. Većina poginulih bili su borci od 1941.³⁷⁶

Ljut zbog neuspjeha, komandant njemačkog puka »Brandenburg« smatrao je da se partizani mogu uništiti jedino angažovanjem »čistih njemačkih snaga«, aludirajući na neuspjehe i poraze 369. legionarske divizije. Na drugoj strani komandant 3. domobranskog zdruga iz Sarajeva prigovorio je Nijemcima, odnosno lično zapovjedniku njemačkih snaga u Hrvatskoj, kako je trebalo nastaviti gonjenje uznemirenog, gladnog i prepolovljenog neprijatelja, koji je, uz to, bio bez dovoljno municije i teškog naoružanja, ali koji je, ipak, bio toliko jak da nanese dosta zla ustaškim i domobranskim snagama u istočnoj Bosni.³⁷⁷

Opšti osvrt na operaciju »Švarc«

Operacija »Švarc«, odnosno peta ofanziva, ili bitka na Sutjesci kako je u našoj istoriografiji poznato, bila je završena. Prema njemačkim dokumentima operacija je počela 15. maja, a završena je 16. juna. Za

³⁷¹ Viktor Kučan: »Sutjeska dolina heroja«, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1978.

³⁷² Gojko Nikoliš: *Memoari*, S. N. Liber, Zagreb, 1980.

³⁷³ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 92. i 94.

³⁷⁴ Zbornik, tom 4, knj. 13, br. dok. 74, str. 8.

³⁷⁵ Zbornik, tom 4, knj. 14, br. dok. 109, str. 256.

³⁷⁶ Viktor Kučan: »Sutjeska dolina heroja«, str. 196.

³⁷⁷ Izvještaj komandanta 3. domobranskog zdruga, AVII, fond NDH, k. 57, f. 16, br.

Glavnu operativnu grupu NOVJ, ona je, u stvari, završena 20. juna. Tada Operativna grupa prelazi u protivofanzivu u istočnoj Bosni. Vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, između ostalog kaže:

»Peta neprijateljska ofanziva protiv naših jedinica u Crnoj Gori i Sandžaku bila je pripremana mnogo ranije u dalekoj pozadini, potpunim strateškim opkoljavanjem s ciljem kasnijeg taktičkog stezanja obruča oko naših jedinica u Crnoj Gori. Takvo stratejsko opkoljavanje odmah u početku urodilo je tim uspjehom za neprijatelja, što nam je bio osujećen i naš plan za dalje ofanzivne operacije prema Metohiji i Kosovu, i prisilio nas da primimo odbrambene bojeve na vrlo nepovoljnom terenu za nas...

. . . Tri neprijateljska obruča, na rijeci Sutjesci, na drumu Foča - Kalinovik i željezničkoj pruzi Sarajevo - Višegrad bila su probijena, a neprijateljski plan o potpunom uništenju naše herojske Udarne grupe propao je.

Besprimjerno herojstvo naših boraca i snalažljivost našeg komandnog kadra savladali su skoro nemoguće zapreke. Peta neprijateljska ofanziva i njen krah digao je pred čitavim svijetom ugled naše slavne Narodnooslobodilačke vojske na visok stepen. Borci, komandiri, komandanti i politički komesari Prve, Druge, Treće i Sedme divizije ispunili su sjajno svoju dužnost prema narodu i pokazali sve one osobine koje moraju da posjeduju vojnici i komandni kadar Narodnooslobodilačke vojske. Moje priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima Prve, Druge, Treće i Sedme divizije i Prve majevičke i Seste istočno-bosanske brigade.³⁷⁸

Komandant njemačkih snaga Jugoistok, general Aleksandar Ler, rekao je:

»Naše trupe su pretrpjele od neprijatelja i napora osjetne gubitke, prije svega 118. lovačka divizija. U koliko se sjećam broj mrtvih iznosio je 3.500 ne računajući one, koji su docnije u bolnicama umrli. Trupe se nisu mogle dalje upotrebljavati bez obnove i privođenja rezervi. Pored toga one bi se morale ponovo pregrupisati za novi poduhvat protiv partizana ... «³⁷⁹

Njemački komandant u operaciji »Švarc«, general Liters (Lütters) razmišlja na ovakav način:

»Kao rezultat operacije »Svare«, može se smatrati da su Titove snage, koje su se nalazile na crnogorsko-hercegovačkom prostoru razbijene i da će ponovo stvaranje snaga - zahtjevati duže vremena. Tito je pretrpio jak gubitak prestiža, koji će nastojati da prevaziđe - propagandom i pokušajem stvaranja novih jakih komunističkih snaga spremnih za nove velike borbe.«^{3*0}

Komandant njemačke 118. lovačke divizije, general Kiler, ima drugačije mišljenje, pa između ostalog kaže:

»... Neprijatelj: tok borbi je pokazao da su partizanske snage pod komandom Tita strogo organizovane, vešto vođene i poseduju začuđujuće visoki borbeni moral. Neprijatelj je vodio veoma pokretnu borbu, a u odbрани bili su aktivni. Karakteristični su bili maskirani udari, koncentrisanim snagar?ia na jednom mestu, po vremenu koje je pogodovalo neprija-

³⁷⁸ Josip Broz Tito, *Peta ofanziva*, Zbornik, *Sutjeska*, knjiga 2, str. 279-281.

³⁷⁹ Zbornik, tom 12, knj. 3, br. dok. 94.

³⁸⁰ Đuro Kladarin: *Bitka na Sutjesci*, str. 294. Naprijed, Zagreb, 1968.

telju... partizanima je pošlo za rukom da ponovo nadoknade nestašicu u teškom naoružanju i da, koristeći mrak, maglu i kišu, idu na juriš i u borbu prsa u prsa. Pri tome su pokazali da su fanatični borci, koji su malim zadovoljni, koji dobro poznaju težak planinski teren i koji se žilavo bore.

... Naoružanje partizana bilo je dobro. Raspolažu sa iznenađujuće velikim brojem automatskog oružja i sa dovoljno municije. Izvještaji se slažu o tome, a i naši gubici dokazuju da znaju da rukuju tim oružjem. Koristeći odličnu obavještajnu službu (pomoć stanovništva itd) pogodnost zemljišta i maskiranje (i uniformama svake vrste) ponovno im je pošlo za rukom da napadnu naše jedinice.

... Nasuprot četnicima, partizani su, nema sumnje, protivnik koga treba ozbiljno uzeti, kome su dorasle samo jedinice koje su spremne i naoružane svim onim što je potrebno za rat u planinama, koje su dobro obučene i navikle na najveće telesne napore.^{3*}

U svom izvještaju komandant njemačke 118. divizije je visoko ocijenio moral, borbenu vrijednost i način rukovođenja u partizanskim jedinicama. Međutim, propustio je da sagleda preimućstvo taktike NOVJ i vještine nad njemačkom. To je omogućilo da iz operacije »Švarc«, i pored velikih gubitaka, jedinice Glavne operativne grupe izađu kao moralni i vojni pobjednici.

Njemačka komanda je planirala da totalnim okruženjem i iznenađenjem uništi Glavnu operativnu grupu, i za taj poduhvat koncentrisala dovoljno jake snage, višestruko nadmoćnije, dobro pripremljene i do zuba naoružane. Međutim, desilo se obratno. Glavna operativna grupa probila se i prešla u protivofanzivu. Gdje i u čemu leži tajna uspjeha?

Tajna je u osnovama strategije Vrhovne komande NOV i POJ i CK Komunističke partije Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu, i umješno primjenjenim manevrima, što je najbolje izraženo u misli vrhovnog komandanta: »U našoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kada smo u ofanzivi, već i u defanzivi.«

Aktivnost jedinica NOVJ prevazilazila je uske taktičke okvire. Ona je bila osnovna ideja vodilja u operativno-taktičkim potezima. Za sve vrijeme borbe, Vrhovni štab i štabovi divizija i brigada uspjevali su održati inicijativu i ofanzivni duh, i natjerati protivnika da primjeni odbambena dejstva. To je došlo do punog izražaja i u borbama na Sutjesci. Njemačke divizije i pukovi, u mjesto da krenu u napad, bili su prisiljeni da se brane i utvrđuju položaje, sa kojih su odbijali napade partizanskih brigada i bataljona.

To je bio nov kvalitet, koji je u taktičku i operativnu vještinu unio, i stalni zalački razrađivao i prenosio na sve vojne i političke rukovodioce, Vrhovni štab NOVJ i Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije.

To najbolje pokazuju primjeri na fočanskom mostobranu i na Sutjesci, gdje je snaga manevra partizanskih brigada došla do punog izražaja.

Tako se ofanzivni karakter operacije »Švarc«, već od samog početka, počeo menjati i postepeno dobijao karakter defanzive radi uporne

⁴⁷⁵ Zbornik, tom 2, knj. 10, br. dok. 153.

odbrane pojedinih položaja na linijama dočeka, odnosno okruženja. Partizanske brigade su, pored velike odgovornosti za Centralnu bolnicu, koju je trebalo braniti od samog početka, vještim manevrom, preuzimale inicijativu i stalno se nalazile u ofanzivi.

Neprekidne borbe danju i noću, stalno pokreti i slaba i nedovoljna ishrana, a uz to i velika odgovornost za ranjenike, postepeno je iscrpljujuće djelovala na borački sastav. Neobično surov i težak teren još više je povećavao te napore. Kad je pripremala ofanzivu, njemačka komanda je računala na taj faktor. Međutim, priznala je da su se partizani bolje prilagođavali ovakvim uslovima nego elitne, posebno pripremane i dobro snabdjevene njemačke jedinice.

Tako se može tumačiti i konačan ishod borbi u operaciji »Švarc«. Od oko 127.000 okupatorovih vojnika, regularnih jedinica, naoružanih do zuba i dobro pripremljenih, uspjelo je da nanese teške gubitke grupaciji od oko 20.000 boraca, ranjenika i bolesnika, ali nije uspjelo da je uništi. Desetkovane i iznurene divizije i brigade NOVJ, već krajem juna i početkom jula prešle su u protivofanzivu. Zajedno sa vojvođanskim i istočnobosanskim brigadama i odredima, oslobodile su skoro cijelu teritoriju sjeveroistočne Bosne.

Iako su zadaci i nadležnosti Štaba 3. krajiške brigade, njenog partijskog rukovodioca i Politodjela bili jasno određeni i definisani od Vrhovnog štaba, odnosno Centralnog komiteta KPJ, bilo je primjera da radi nepravilnog shvatanja svoje uloge i nadležnosti od pojedinih članova Politodjela, dođe do neslaganja sa Štabom 3. brigade, odnosno komandantom u nekim bitnim pitanjima iz nadležnosti, prava i dužnosti Štaba, odnosno Politodjela.

Takav primjer desio se i u 3. krajiškoj brigadi između rukovodioca Politodjela Sava Brkovića i komandanta Brigade Nikole Karanovića u toku četvrte i pete neprijateljeve ofanzive. Naime, komandant Brigade smatrao je da se članovi Politodjela moraju više i neposrednije angažovati u borbi, posebno u težim i kritičnim situacijama, i svojim prisustvom i primjerom uticati na moral boraca i ishod borbe.

U vezi s tim, krajem februara 1943. održan je sastanak u Štabu Brigade na kojem je komandant brigade dobronamjerno izrazio takav svoj stav, navodeći, između ostalog, za primjer borbe u kojoj je 22. februara 1943. »3. četa, 3. bataljona izgubila 12 boraca, među kojima skoro cio starješinski kadar«.³⁸²

Ovakav stav komandanta Brigade, rukovodilac Politodjela Savo Brković nije prihvatio. Naprotiv, on je na tom sastanku izjavio da Karanović, iako komandant Brigade »ne mora znati šta on radi, šta radi Politodjel ... da je on »odgovoran samo Centralnom komitetu KPJ i da on »i Politodjel ne moraju biti u jedinicama za vrijeme borbe..., a sem toga, da on... »ne želi sa Karanovićem o tome diskutovati«.

³⁸² Pismo komandanta brigade Nikole Karanovića Štabu 1. proleterske divizije od 11. marta 1943, Arhiv CK KPJ u Beogradu.

Ovakav njegov stav stvorio je poremećene odnose između pomenu-
tih rukovodilaca koji su trajali sve do polovine juna 1943. Međutim, za-
hvaljujući dobrom moralno-političkom stanju boračkog i starješinskog
sastava Brigade, prošli su bez većih posljedica.

Riješeni su na taj način što je vrhovni komandant NOV i POJ, Josip
Broz Tito, u odgovoru na pismo koje je Karanović u vezi s tim poslao
Štabu 1. proleterske divizije, depešom od 12. maja 1943, odgovorio:
*»Smatramo da po pitanju Karanovića vi nemate pravo. Ne odobravamo
postupak Politodjela, a naročito držanje druga Brkovića prema Karanovi-
ću Pitanje Štaba i Politodjela 3. krajiške brigade riješiti će se kada dođe
Marko tamo. Tito«.*^{xi}

Poslije toga Brković je smijenjen sa dužnosti rukovodioca Politod-
jela Brigade i raspoređen na novu dužnost, a 6. juna 1943. napustio je
3. krajišku brigadu, dok je Karanović nakon mjesec i po dana, nared-
bom vrhovnog komandanta raspoređen za komandanta 10. divizije, od-
nosno zamjenika komandanta 5. korpusa.

Umjesto Brkovića za rukovodioca Politodjela raspoređen je Vaso
Prlja. Poslije odlaska Brkovića iz Brigade, odnosi između Štaba i Poli-
todjela bili su normalni i cio rad je usmjeren na jačanje što boljeg je-
dinstva, moralno-političkog stanja i borbene gotovosti Brigade.

Međutim, novi rukovodilac Politodjela je, poslije kraćeg vremena,
poginuo od avionske bombe, zajedno sa članovima Štaba 2. bataljona
Nikolom Vojvodićem zamjenikom komandanta, Vojmirom Kuzmanovi-
ćem, zamjenikom političkog komesara i Darom Šćepanović, referentom
saniteta u bataljonu, u selu Orahovići na Jahorini, prilikom povratka
Brigade za Bosansku krajinu. Tih dana i Ljubica Đorđević, treći član
Politodjela raspoređena je na novu dužnost i napustila je Brigadu, tako
da je u Politodjelu ostao samo Živorad Ljubičić, kao drugi član Poli-
todjela.

³⁸³ AVII, k. 13, reg. br. 8-9.